

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर बि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

न्यायदर्शनस्य सूचीपत्रम् ।

न्यायदर्शनम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकभाष्यम् ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् । प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्येप्साजिहासा प्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुः दुःखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वात् । अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात् अन्यतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य

वपुर्लीलालक्ष्मीजितमदनकोटिर्व्रजवधू-
जनानामानन्दं कमपि कमनीयं विरचयन् ।
स कोऽपि प्रेमार्द्रं प्रथयतु मनोमन्दिरचरः
त्रिलोकीलोकानां सजलजलदश्यामलतनुः ॥ १ ॥
संदुक्तां युक्त्यामभिनवनिहितालङ्कारकमाला
सुधापीयूषमानोरतिरविरतां चूर्णयन्तीमभिख्यां
तानब्धामोदनमविदुरदरस्मेरोरन्दमूपाविशेषं
भूयो भव्यं दिशातु चरणयुगलं माधवालौ भवान्याः ॥ २ ॥

प्रवृत्तिः स प्रमाता। स येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम्। योऽर्थः प्रतीयते तत् प्रमेयम्। यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः। चतसृषु चैवंविधास्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते। किं पुनस्तत्त्वम्। सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः। सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति, असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति। कथमुत्तरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति सत्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्, यथा दर्शकेन दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति। यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति। एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावान्नास्तीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति। सच्च खलु षोड़शधा व्यूढ़मुपदेक्ष्यते तासां खल्वासां सद्विधानाम्।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-

यदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्ततिम्।
सन्तरन्ति भास्वन्तमक्षपादं नमामि तम्॥ ३॥

अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्श्यामण्डलीमण्डनं
रूपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम्।
दाने कर्णमिवावतीर्णमपरं दीने दयादक्षिणं
तातं विश्वविसारिचारुयशसं विद्यानिवासं नुमः॥ ४॥

अलसमतिरपीदं विस्तृतं न्यायशास्त्रं
विरहितबहुयत्नो लीलया वेत्तु विज्ञः।
इति विनिहितचेताः कौशलं कर्त्तुकामो
गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारीकरोमि॥ ५॥

विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य।
विदुषामतिसूक्ष्मधियाममत्सराणां मुदे भविता॥ ६॥

तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥१॥

निर्देशे यथावचनं विग्रहः। चार्थे द्वन्द्वः समासः। प्रमाणादीनान्तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यौ, एतावन्तो विद्यमानार्थाः। एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति। हेयं तस्य निर्वर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्य्यर्थपदानि सम्यग्बुध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति। तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या। तस्याः पृथक्

प्रयोजनमनभिधाय प्रेक्षावन्तो न प्रवर्त्तन्ते अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयं तथाचाहुः सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः। सिद्धो ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा एवं सिद्धसम्बन्धमित्यपि अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूत्रयति। अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भावः प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः प्रमाणादिशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः सम्बन्धः तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रं तथा च शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति सम्प्रदायविदः, अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समासः यद्यपि भेदे द्वन्द्वविधानादत्र च बहूनां पदार्थानामभेदान्न द्वन्द्वसम्भवस्तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोषस्तन्नत्र विस्तरः तत्र च निर्देशे यथा वचनं विग्रह इति यथानुक्रममापाद-दारिदः प्रमाणानि च प्रमेयञ्च संशयश्च प्रयोजनञ्च दृष्टान्तश्च सिद्धान्तश्च अवयवाश्च

चत्वारः संशयादयः पदार्थाः। तेषां पृथग्वचनमन्तरेण
अध्यात्मविद्यामात्रमिदं स्यात् यथोपनिषदः। तस्मात् संशया
दिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते। तत्र नानुपलब्धे न निर्णीते
ऽर्थे न्यायः प्रवर्त्तते, किन्तर्हि संशयितेऽर्थे, यथोक्तं "विमृश्य
पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति," विमर्शः संशयः।
पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः। अर्थावधारणं निर्णयः तत्त्वज्ञान
मिति। स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं
संशयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते। अथ प्रयोजनम्।
येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्। यमर्थमभीप्सन् जिहा-
सन् वा कर्म्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्म्माणि
सर्वाश्च विद्याः व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते, कः पुनरयं
न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं
सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया
प्रवर्त्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्। यत्पुन-
रनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ

तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलञ्च जातयश्च निग्रह-
स्थानानि चेति विग्रहं वर्णयन्ति। सम्प्रदायविदस्तु भाष्यस्थवचनपदेन कश्चिदेति
कश्चिदार्थे वचनं गृह्यते तत्र प्रमाणे प्रमेये च सोक्तं वचनं गृह्यते सप्रयोजनत्वात्
तत्र वक्ष्यते ननु दृष्टान्तादावेकवचनं सप्रयोजनं तथाच दृष्टान्ते द्विवचनम्
अन्वयव्यतिरेकिभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। संशये सिद्धान्ते छले च
बहुवचनं संशये छले च त्रैविध्यस्य सिद्धान्ते चातुर्विध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा
जातिनिग्रहस्थानयोर्बहुवचनं तथापि व्याहन्येत एकवचनस्यैव लक्षणसूत्रे सत्त्वादिति
वदन्ति। सत्यान्तु सर्वत्र प्रथमोपस्थितैकवचनेनैव विग्रहः, नह्यत्र बहुवचनेनैव
प्रमाणादीनां बहुत्वं परिच्छिद्यते किन्त्वग्रिमविभागेन, नह्येकद्विव धवखदिरादौ
धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति न विग्रह्यते अतएव प्रयोजनस्यैकवचनान्तत्वेऽपि
तद्विभागाकरणेऽपि सुखदुःखाभावतत्साधनभेदेन तस्य बहुत्वं न विरुद्ध्यत इति
प्राहुः। अत्र च निःश्रेयसे सिद्धे घटादिवत्तत् प्राप्तये न प्रयत्नान्तरमपेक्षितमिति

सप्रयोजनो, वितण्डा तु परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः। सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते। अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव। यो ज्ञापयति यो जानाति यच्च ज्ञाप्यते एतच्च प्रतिपद्यते यदि तदा वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति। वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति। अथ न प्रतिपद्यते प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति। अथ दृष्टान्तः। प्रत्यक्षविषयोऽर्थः। यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयं तस्य पृथग्वचनञ्च तदाश्रयावनुमानागमौ। तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम्। तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः। दृष्टान्तविरोधेन

प्रतिपादनायाधिगमपदम्। ननु प्रमाणादयः पदार्था इति शब्दात् प्रथमसूत्रादेव वा तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न तेषां विशिष्य ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं तच्चोद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकाच्छास्त्रादेव, शास्त्रं हि विशिष्टानुपूर्व्वीका पञ्चाध्यायी अध्यायस्त्वाह्निकसमूहः आह्निकन्तु तादृशप्रकरणसमूहः, प्रकरणन्तु तादृशसूत्रसमूहः सूत्रन्तु तादृशवाक्यसमूहः वाक्यन्तु तादृशपदसमूह इति वदन्ति। अत्र समूहशब्देनानेकत्वं विवक्षितं तेनाध्यायादेराह्निकादिद्वयात्मकत्वेऽपि न क्षतिः। अत्र च यद्यपि मोक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवादौ निरूपयितुं युक्तं तथापि प्रमाणस्य सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः। ततोऽवसरतो बुभुत्सितप्रमेयस्य ततश्च पदार्थव्यवस्थापकस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपयितुमर्हितयोर्न्यायपूर्व्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोः तत्राप्यभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमं नच निर्णीतेऽपि मननविधानान्न संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति वाच्यम्। पाठार्थसंशयोदनमात् यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाङ्गमपि तु तज्ज्ञानं तथापि तदेव निरूपणीयं

च प्रतिपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन् नास्तिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किं साधनः परमुपालभेतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुम् "साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति" अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः, स च प्रमेयं, तस्य पृथग्वचनम्, सत्सु सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते। तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानं, सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमो न्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्त्तन्ते नातोऽन्यथेति तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था। ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेऽन्तर्भूता

स्य तु ज्ञाननिरूपणापेक्षेति। परप्रत्यायने दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतोऽनन्तरं सिद्धान्तस्य, ततश्चावसरतः सिद्धान्ताधीनस्य, पञ्चावयवरूपस्य न्यायस्य तदेकार्थतया न्यायसहकारित्वस्तर्कस्य, ततश्च तर्कजन्यतया निर्णयस्य, ततश्च निर्णयानुकूलत्वाद्वादस्य, अन्यस्यापि वादकार्यकारित्वादनन्तरं जल्पस्य, ततश्च विजयरूपैककार्यानुकूलतया वितण्डायाः कथात्रयस्यापि दूषणसापेक्षतयानन्तरं दूषणेषु निरूपणीयेषु वादे देशनीयत्वरूपोत्कर्षवत्त्वाद्धेतुवदाभासमानत्वाच्चादौ हेत्वाभासानां, ततश्च हेत्वाभासोपजीवनेन छलस्य, स्वव्याघातकत्वेन अत्यन्तासदुत्तरत्वात्ततो जातेः कथावसानत्वेनार्थादनन्तरं निग्रहस्थानानामिति, अत्र च प्रमेयान्तःपातित्वबुद्धिरूपस्यापि संशयादेर्निरनुयोज्यानुयोगरूपनिग्रहस्थानान्तःपातिनोऽप्युक्तजात्योश्च प्रकारभेदेन प्रतिपादनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमस्तु निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रयोजनन्तु जानाति भगवानक्षपाद एव। भाष्ये तु वादे देशनीयतया हेत्वाभासानां पृथगुपन्यास इत्युक्तम् अत्र वार्त्तिकं, यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं तदा

एवमर्थं पृथगुच्यन्त इति। तर्को न प्रमाणसङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतुना निवर्त्त्यते आहो-स्विदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोप-पत्त्या ऊहः प्रवर्त्तते यदि कृतकेन हेतुना निवर्त्त्यते हेतूच्छेदा-दुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः। अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतूच्छेद-स्याशक्यत्वादनुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः। अथाकस्मिकमतो-ऽकस्मान्निवर्त्त्यमानं न पुनर्निवर्त्स्यतीति निवृत्तिकारणं नोप-पद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्त्तमानानि तर्केणानुगृह्यन्ते तत्त्वज्ञान-विषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति। सोऽय-मित्थम् भूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थम्पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति, निर्णय-स्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलम्, तदवसानो वादः, तस्य पाल-नार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति

न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे दोषनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्, यदि पृथगभि-धानाभावे दोषनीयत्वं तदा अन्यदोषाणामपि वादे दोषनीयत्वं स्यात्। तथाहान्यो [illegible] हेत्वाभासस्य च पृथगुपवर्णनमिति तदयुक्तम् निग्रहस्थानान्तर्गतत्वेनैव [illegible]। [illegible] हेत्वाभासानां न निग्रहस्थानत्वं तदा [illegible] हेत्वाभासत्वात् [illegible]। [illegible] हेत्वाभास[illegible] निग्रहस्थानं [illegible] हेत्वाभास[illegible], [illegible] हेत्वाभासा[illegible] हेत्वाभास[illegible] इति [illegible], न च हेत्वा-भास[illegible] इति [illegible]। [illegible]

सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथगुद्दिष्ट इति। वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयायमानो वाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्ट उपलक्षणार्थम्, उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषो जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम्। निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासावादे चोदनीया भविष्यन्तीति, जल्पवितण्डयोस्तु निग्रहस्थानानीति छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थ इति। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनम्। छलजातिनिग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्यनुयोगः। जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति। सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना "प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता" तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम्। इहत्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः। तत्

करणसम्भवाच्च वयन्तु प्रमाणं प्राणनिलय इति भगवन्नामगणान्तःपातिप्रमाणशब्दस्योच्चारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः, अत्र च उद्देशलक्षणपरीक्षाणां पूर्वपूर्वसापेक्षतया प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षेति सोद्देशपदार्थलक्षणछलपरीक्षा प्रथमाध्यायार्थः तत्र च सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः, तत्र च स योजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामेकं प्रकरणं, ततः प्रमाणलक्षणप्रकरणं ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं ततो न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणं ततोन्यायसिद्धान्तप्रकरणं ततोन्यायस्वरुपप्रकरणं ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाह्निके सप्त प्रकरणानि। अवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा तन्नयनत्वन्निर्वाहिका सेयमान्वीक्षिकी न्यायतर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते तथा च "न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति" श्रुतिः, पुराणन्यायमीमांसेत्यादि स्मृतिः। मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः परिकीर्त्तित इति पुराणम्। त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्। आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकत इति मनुः, तथा यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर

खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति नेत्युच्यते किंतर्हि तत्त्वज्ञानात् ॥ १ ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

तत्रात्माद्यपवर्गपर्य्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्त्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति अनित्ये नित्यमिति अत्राणे त्राणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म, नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व आत्मावा यः प्रेयात् प्रेत्यच भवेदिति। अनिमित्तं जन्म। अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽनन्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति। देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति। अपवर्गो भीष्मः। स खल्वयं सर्वकार्य्योपरमः सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु च भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गं रोचयेदिति। एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयो

इत्यादि मोक्षधर्मे तवोपनिषदं तात ! परिशिष्टन्तु पार्थिव !। मथ्नामि मनसा तात ! दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् इत्युपनिषदर्थस्यान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य इत्युक्तमिति ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं निःश्रेयसं तावद्विविधं परापरभेदात् तत्रापरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्य्याभ्यासापहतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्मोपभुञ्जानस्य परन्तु क्रमेण, तत्र क्रमप्रदिपादनायेदं सूत्रमिति दुःखादीनां मध्ये यत् उत्तरोत्तरं तेषामपाये तदनन्तरस्य

निमित्तोऽयं संसार इति। प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति। निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त इति नैमित्तिकः सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति। अपवर्गः शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमोऽपवर्गः। बहु च कृच्छ्रं घोरं पापकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविदपवर्गं न रोचयेदिति। तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति। त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्टस्यातत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् लक्षितस्य यथा लक्षणमुपपद्यते नवेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा छलस्य वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलं तत् त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम्॥ २॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि॥ ३॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्। वृत्तिस्तु सन्नि-

---

लक्षसंयोगादितो धर्मादिसम्भवाद्व्यभिचारः तस्मात् मिथ्याज्ञानजवासनैवात्र दोषः, तस्याश्च मिथ्याज्ञाननाशात् तत्कालीनतत्त्वज्ञानजवासनातो वा नाश इत्याशय इत्यपि वदन्ति। यद्यपि दुःखापायाज्ञापवर्गः किन्तु स एव सः तदात्यभेद एव तत्र पञ्चम्यर्थः, अपवर्गपदं वा तद्व्यवहारपरम् अनन्तरपदेन जन्मान्तरमेव परामृश्यत इति तु न व्याख्यानं दुःखपदवैयर्थ्यापत्तेः दुःखानुत्पत्तेश्चरमदुःखध्वंसप्रयोजकत्वं तस्मात इत्याशयेनेदमित्यपि कश्चित्॥ २॥

इति सूत्रद्वयी सप्रयोजनाभिधेयप्रकरणम्।

प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां सङ्करोऽभिसंप्लवः। असङ्करो व्यवस्थेति अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। न तर्हि इदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेतावत् प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति। मनसस्तर्हि इन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः। भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते अत आह अव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यायं शब्दो नामधेयमिति यदा तु सोऽर्थो

द्देश एवान्तर्भूतत्वादयं विशेषोद्देशः। प्रत्येकलक्षणन्तु वक्ष्यते। इति विवृतौ वृत्तिः समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते। अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य प्रमितिलक्षणं प्रसङ्गादुचितं तथापि यत इत्यध्याहारेण प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेशप्रमालक्षणे जाते तत्करणत्वं सूत्रैव लिप्तान्वयेन वा सङ्गमनीयम्। आत्ममनः-

वक्तव्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात्। भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभाव इति सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावान्न वाच्यं लक्षणान्तरमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः। व्याख्यातम् प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते। पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते। यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्व्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति, सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्त्य-

---

कारकमव्यभिचारीति अनभिन्नमित्यर्थः, इदन्तांमिकमप्रतालक्ष्यत्वेन लक्ष्यते तु तद्वति तत्प्रकारकत्वं निर्विकल्पकस्य लक्ष्यते तदभाववति तदप्रकारकत्वमर्थः तस्य विभागः अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः । ४ ।

अनुमानं लक्षयति विभजते च । आनन्तर्य्यबोधकाथशब्दो हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिसूचनाय तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविशेषो व्याप्त्यादिविषयकस्तेन

प्रत्यक्षाप्राप्यादित्यस्य प्रज्ञेति। अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथा पूर्वं प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम्। यथा धूमेनाग्निरिति। शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमित्येवमादिना द्रव्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्मगुणसंशये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः। सामान्यतो दृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति विभागवचनादेतत् त्रिविधमितिसिद्धे त्रिविधवचनं महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्थम्भूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति सद्विषयञ्च प्रत्यक्षं सदसद्विषयञ्चानुमानम्, कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वतीतमनागतञ्चेति। अथोपमानम्॥ ५॥

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते अनुमानम् अनुमिति र्येन इत्यध्याहारेण च करणलक्षणं अथ वा करणलक्षणमेवेदं तत्रानुमानमिति करणल्युटा अनुमितिकरणमिति समाख्याबलादेव लब्धं तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं सहचारप्रत्यक्षपूर्वकं विभजते त्रिविधमिति पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकं यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानं शेषः कार्य्यं तल्लिङ्गकं शेषवत् यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानं सामान्यतो दृष्टं कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकं यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम् अथ वा पूर्वम् अन्वयस्तद्वत्केवलान्वयीत्यर्थः यथा अभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादि शेषो व्यतिरेकस्तद्वत्

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति। यथा गौरिव गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन क्रियते यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह। यथा गौरिव गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति। यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथामाषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति। अथ शब्दः ॥ ६ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात् कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्त्तत

केवलव्यतिरेकीत्यर्थः यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादि सामान्यतो दृष्टं चान्वयव्यतिरेकि यथा वह्निमान् धूमादित्यादि ॥ ५ ॥

उपमानं लक्षयति। प्रसिद्धस्य पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात्सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणं यद्वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः, यथा च अतिदीर्घग्रीवत्वादि पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यत्वादयः। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति भाष्यं, यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि ॥ ६॥

शब्दं लक्षयति। शब्द इति लक्ष्यकथनं तदर्थः प्रमाणशब्द इति आप्तोपदेश इति लक्षणं आप्तः प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् तस्योपदेशः शब्दः प्रकृतवाक्यार्थ-

इत्यार्याः म्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति। एवमेभिः प्रमाणै र्देवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्प्यन्ते नातोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति। अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति। किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥ ८ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्वस्य भोक्ता, सर्वज्ञः, सर्वानुभावी, तस्य भोगायतनं शरीरम्। भोगसाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः। सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तः करणं मनःशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेद-

---

यथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलितार्थः अथ वा आप्तो यथार्थ उपदेशः शाब्दबोधो यस्मात्। शाब्दत्वञ्च जातिविशेषस्तथा च यथार्थशाब्दज्ञानकरणत्वमर्थः। अत्र च विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वतद्वति तत्प्रकारकत्वादिप्रमालक्षणानामेकं लक्षणे परञ्च लक्ष्यतावच्छेदके निवेशनीयमतो नाभेदः ॥ ७ ॥

विभजते। सप्रमाणशब्दः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणगम्यार्थको दृष्टार्थकः शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकोऽदृष्टार्थकः तथा च दृष्टार्थकत्वादृष्टार्थकत्वभेदात् प्रमाणशब्दस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाप्तं प्रमाणलक्षणप्रकरणम्।

प्रमेयं विभजते लक्षयति च। अत्र तु शब्दः पुनरर्थे तथाचैतेषां पुनः प्रमेयत्वं न तु प्रमा विषयत्वेन संयोगादीनामपि प्रमेयशब्दो हि वादादिशब्दवत् परिभाषाविशेषेण द्वादशसु प्रवर्त्तते तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः

नानां निवृत्तिकारणम्, प्रवृत्तिर्दोषाश्च नास्य, इदं शरीरमपूर्वमनुत्तरञ्च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त इति प्रेत्यभावः। ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम्। दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्, किन्तर्हि जन्मन एवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदिश्यते, समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यम्, विरक्तस्यापवर्ग इति जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति। अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम्। अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति। तत्रात्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृह्यते स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति कथम् ॥ ९ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान्

प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा द्वयोश्च तावदन्यान्यत्वमर्थः वचनमपि तदेव प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिता इत्यतो वचनभेदेऽपि नानन्वयः वेदाः प्रमाणमित्यादावप्येवं, अन्यथा चात्मसूत्रे विगतिः स्यात्तथा च वक्ष्यते प्रमेयत्वेनैकत्वमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्ग इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये तच्चिन्त्यं, अत्रापि आत्मा च शरीरञ्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलञ्च दुःखञ्च अपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति, अत्र प्राधान्यात्कारणरूपषट्कमभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितं तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति वदन्ति ॥ ९ ॥

तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्गमात्मनः, नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद्दुःखहेतौ द्वेषः यज्जातीयोऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुम् प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः, बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किंस्विदिति विमृशन् जानीते इदमिति तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम् पूर्वोक्त एव हेतुरिति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनां देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात्, सो ऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं खलु नानासत्त्वानां समाचारोऽन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति। तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्त्यात्मेति। तस्य भोगाधिष्ठानम् ॥ १० ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति। अत्र चात्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गकथनमसङ्गतं न च शरीरातिरिक्तात्मव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यं अग्रिमपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः लक्षणाकथनेन न्यूनत्वं चेति चेन्न तल्लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात् न च लिङ्गमित्येकवचनेन मिलितानां लक्षणत्वं प्रतीयते तथायुक्तं वैयर्थ्यादिति वाच्यं किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामिच्छादीनामभिधानान्मिलितं लक्षणमिति प्रत्यायकाभावात्, तथा

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः। ईप्सितं जिहासितं वाऽर्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्त्तते तच्छरीरम्। कथमिन्द्रियाश्रयः। यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्त्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् उत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते सएषामाश्रयस्तच्छरीरमिति भोगसाधनानि पुनः ॥११॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः॥१२

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति रसनं

च प्रत्येकमेव लक्षणं अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्ममात्रस्य लक्षणत्वं सुखदुःखद्वेषाणां संसारिणां लक्षणत्वमिति ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति। अत्र चेष्टादीनां मिलितानां आश्रयत्वं न लक्षणं वैयर्थ्यादपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयाच्चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रये तात्पर्यं चेष्टात्वञ्च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः न च शरीरावयवेऽतिव्याप्तिः अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात् न च निष्क्रियशरीरेऽव्याप्तिस्तादृशे मानाभावात्, अतएवाह इन्द्रियाश्रय इति इन्द्रियाश्रयत्वञ्च अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान् देवदत्तोऽयमित्यादिप्रतीतेः, अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्दो न रूपादिपरस्तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः अतएव भाष्यं यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रति संवेदनं प्रवर्त्तते सएषामाश्रयस्तच्छरीरमिति, वस्तुतस्त्वन्यतराश्रयत्वमपि न लक्षणं, किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वञ्चेति लक्षणद्वये तात्पर्यं शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन हस्तादेरलक्ष्यत्वे त्वन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयं स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे हस्तादौ च सुखदुःखस्वीकारान्नाव्याप्तिः, न च तच्छून्यबालशरीरेऽव्याप्तिः सुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नरसिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियं विभजते लक्षयति च। यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियत्वमस्त्येव तथापि भाष्यादेरुपलक्षणपरत्वान्न दोषः वस्तुतस्त्विन्द्रियाणीत्यस्य बहिरिन्द्रियाणीत्यर्थः

रसं गृह्णातीति। चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक् तदुपचारः स्थानादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति। भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति। कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ॥ १२ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्य्यं भविष्यतीति। इमे तु खलु ॥ १३ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति। अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः

तेन भूतेभ्य इत्यस्य नासङ्गतिः अत्र चैतानीन्द्रियाणीति वदता घ्राणाद्यन्यान्यत्वं लक्षणमिति सूचितं, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरूपमित्यन्ये, घ्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं घ्राणादीनि किं प्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायामाह भूतेभ्य इति तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्वं नेति मन्तव्यं व्युत्पादयिष्यते चेद तृतीयाध्याये, अत्र घ्राणादीना चतुर्णां पृथिव्यादिजन्यत्वं सम्भवति श्रोत्रस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशष्कुल्याजन्यत्वादेव जन्यत्वव्यपदेशः अथवा अभिन्नानीति पूरयित्वा भूताभिन्नानीति व्याख्येयम्। घ्राणादीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु भूतेभ्य इति बहिरिन्द्रियपरम् ॥ १२ ॥

भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायामाह। आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासकरणं भूतत्वन्तु बहिरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्व पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा इति ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च। वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दाभिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय तदर्था इत्युक्तं तेषामिन्द्रियाणामर्था विषया उद्दिष्टाअपि तएवेत्याशयः इत्यञ्च तदर्थत्वं लक्षण-

चेतनस्याकर्त्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह ॥ १४ ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेतनं स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमेयलक्षणार्थस्यापि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति । स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्सु इदमपि ॥ १५ ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति । क्रमप्राप्ता तु ॥ १६ ॥

मिति मन्तव्यं तच्चन्देन बहिरिन्द्रियाणि परामृश्यन्ते तथा चैकबहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यबहिरिन्द्रियाग्राह्यगुणत्वं वा तदर्थः । पृथिव्यादिगुणा इति षष्ठ्यनिर्देशस्तु ये गुणा इत्याकाङ्क्षायां गन्धादि पृथिव्यादीनां गुणा इति यथोक्तकाले भाष्यादिसम्बन्धेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ॥ १४ ।

बुद्धिं लक्षयितुमाह । अनर्थान्तरं समानार्थकं न तु सांख्यानामिव बुद्धितत्त्वस्य महत्तत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानं यथा चैतन्या च्यते तथाच बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभव सिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणमिति भावः । १५ ।

मनो लक्षयति । युगपत् एककाले एकात्मनीति पूरणीयं ज्ञानानामनुत्पत्तिरेव: स एव धर्मो ज्ञानकारणत्वं मनसो लिङ्गं लक्षणमित्यर्थः । तथाहि चक्षुरादिषु विषयसम्बद्धेष्वपि यदा हृत्सम्बन्धादेव न ज्ञानं जनयति यत्सम्बन्धादस्य

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्वचित् सत्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः। उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम्। यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत्प्रैति यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वम्भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वाऽस्ति न

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तस्मात् फलस्य हानोपादानप्रीतिमोक्षार्थे मोक्ष इति। यथोद्देश ॥ २० ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति। तयानुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्त्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते यत्र तु निष्ठा सोऽयं यत्र तु पर्यवसानम् ॥ २१ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः अभयमजरममृत्युपदं ब्रह्म क्षेमप्राप्तिरिति। नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचित् मन्यन्ते तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्त-

---

शरीरादिकं सर्वमेव तथा च भाष्यं तत्पुनर्देहेन्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहेन्द्रियादिभिः फलमभिप्रेतं तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवतीति इत्यत्र जन्यत्वमेव फलत्वं प्रवृत्तिदोषजनित इति तु निर्वेदोपयोगादुक्तम् ॥ २० ॥

दुःखं लक्षयति। बाधना पीड़ा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तथा चानुभवसिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणं शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात्सुखे च दुःखानुषङ्गात् दुःखव्यवहारो गौण इति अतएवाग्रिमसूत्रे तत्पदेन सुखदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

दुपपद्यत इति, सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेना-ऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत् संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्न-स्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति। उभयस्य नित्यत्वात् अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्य्यं यौगपद्यं गृह्येत यदि-दमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्य्यायेण तस्य च नित्यं स्वसंवेदनस्य च सह भावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नाऽनभिव्यक्तिरस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुवचनम्। अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तर-सहितस्य हेतुत्वम्। आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारण-वचनम् यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति योगसमाधिजस्य कार्य्यावसायविरोधात् प्रलये संवेदना-निवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्य्यावसाय-विरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथाविद्य-मानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनु-मानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयते इति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्य्ययस्य त्वनुमानम् यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम्। नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्यत्वात् तथा संसारस्थस्यापीति एवञ्च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्य्यं गृह्येतेति। शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीनामुप-

नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्तसुखरागः प्रतिकूलो भवति यद्येवं मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति। स्थानवत एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥२२॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः॥२३

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकम् तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत

[illegible] । २२ ।

[illegible]

[illegible]

इति धर्म कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य गत ग्राहकं धर्मोपलभ्ये इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याह-तमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः। व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावा-सद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदक-मिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाण-स्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधि-गमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थान-वतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥ २३ ॥

अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः तथाच साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यो ऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्द-स्तस्मादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था सद्विषयकत्वानिर्द्धारणं प्रामाण्ये संशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था-प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिरुपलब्धिविरोधिभमत्वं तदव्यवस्था तत् संशय इत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधि तया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरं चकारोऽव्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति, विशेषापेक्षः

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाध्यवसाये तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनन्तद्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति। अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति। अथ सिद्धान्तः। इदमित्थम्भूतञ्चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं

कोटिकरणमादेयः वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति विशेषं विशेषदर्शनं अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन तथाच विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति । अधिकृत्य उद्दिश्य तथाच प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वं विषयत्वं साध्यताख्यविषयताविशेषः तेन ज्ञानसुखत्वादिवारणं प्रवृत्तिहेत्विति स्वरूपकथनं तद्दकचूडामणिकृतेर्वादिप्राप्तिवारकं तदिति केचित् अत्र निरुपाधीच्छाविषयत्वात् सुखदुःखाभावयोर्मुख्यप्रयोजनत्वं तदुपायस्य तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणप्रयोजनत्वमिति ॥ २४ ॥

क्रमप्राप्तं दृष्टान्तं लक्षयति । लौकिकोऽप्राप्तशास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपाद्य इति फलितोऽर्थः परीक्षकः शास्त्रपरिशीलनप्राप्तबुद्धिप्रकर्षः प्रतिपादक इति फलितार्थः तथाच प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति पर्यवसन्नं बहुवचनं कथा-

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम्, पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः, कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते, उत्पन्नं निरुध्यते इति, योगानाम् ॥ २९ ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति। सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत एव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः स च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणत्वात् वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति ॥ २८ ॥

प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति। समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरेणाभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् ॥ २९ ॥

अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति। यस्यार्थस्य सिद्धौ ज्ञायमानायामेवान्यस्य

सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति। अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽथाऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्त्तत इति। अथावयवाः॥ ३१ ॥

प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद्व्याणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति, वस्तुतस्तु शब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितं अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषक्तो यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः, इति व्याख्यातं, दीधितिकृता, एवं हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थं इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्य्यं यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः .शाब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वेति इयमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वादौ भाष्यादुदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥३०॥

अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति। अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षण

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ते कस्मान्नोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा, उपेक्षिष्ये वेति तावता हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थस्येति, प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति, संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधेन तत्त्वज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अव-

---

विशेषधर्मकथनं अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथा च साक्षादसूत्रिताभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥

इदानीमवयवान् लक्षयितुं विभजते । अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचितम्, अत्र च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादो व्युदस्त इति मन्तव्यं, ते च यथा दर्शिता भाष्ये जिज्ञासासंशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति एते प्रतिज्ञादिसहिता दश व्याख्यातास्ते तात्पर्यटीकायां प्रयोजनं हानादिबुद्धयः तत्प्रवर्त्तिका जिज्ञासा तज्जनकः संशयः

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादि द्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्वार्थबोधको वाऽवयव इति फलितार्थः तच्च द्वैविध्यमाह उदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यादिति साधर्म्यमन्वयः वैधर्म्यं व्यतिरेकः तादृशव्याप्तिरिति फलितार्थः उदाहरणसाधर्म्यं उदाहरणबोध्यान्वयव्याप्तिस्ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्य उदाहरणेति स्पष्टार्थं तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः ज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयव इति फलितार्थः एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवो व्यतिरेकी हेतुः इत्यनेन प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकीत्यपि सूचितमिति वदन्ति । १ । १ । ३५ ।

क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति । दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्षणं दृष्टान्तो दृष्टान्तवचनं दृष्टान्तकथनयोग्यावयव इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य साध्यादिकत्वेनासार्वत्रिकत्वेऽपि न क्षति योग्यतावच्छेदकन्तु स्वघटकान्तरार्थानन्वितार्थकावयवत्वं, तच्च

निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्य्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणं पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं

द्विविधम् अन्वयिव्यतिरेकिभेदाद्भवान्नुदाहरणं सूचयति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति अन्वय्युदाहरणमिति शेषः परे तु सम्पूर्णमेवमन्वय्युदाहरणमेव सामान्यलक्षणं सूत्रमित्याहुः, साध्यसाधर्म्यात् साध्यसहचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थः तं साध्यरूपं धर्मं भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमिति यावत् ॥ ३६ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं सूचयति। तद्विपर्य्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शकात् च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं

पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यम्परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेद नीयमिति ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः, वश सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्ति धर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुद हरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमु संह्रियते तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति उपसंह्रिय ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति। द्विविधस्य पुनर्हेतो द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च समानम् ॥ ३८ ॥

यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति वाक्य प्रयोगमपेक्ष्य तदा चान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७

क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति। साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्ष उदाहरणा नुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टप विषयकबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबो किन्तु पक्षनिष्ठहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यत त्वादिनानुगमः कार्यं उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वा उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदा रुपोपनयौ द्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात् तथेति साध्यस्योपसंहारोऽन्वय्युप न तथेति साध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथाशब्दप्रयोगानुरूप तात्पर्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे तथा च वह्निव्याप्य धूमवांश्चायमिति वा त

ज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे चानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति। अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-प्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः। साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः। उदाहरण-स्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्ग-प्रतिषेधार्थं निगमनम्। न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-बहुत्वं प्रक्रमते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्य-साधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे-नोपादानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति। अत ऊर्द्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते ॥ ३९ ॥

हेतुवचनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्ष-बोधकवाक्यं साध्यबोधको वा न्यायावयवो निगमनमिति पक्षे तन्नदिव्यतिरेकि-भेदान्न भेद इत्याद्यः व्यतिरेकिणि तु तथान्न तदेवाकार इत्यपरे। ३९।

समाप्तं न्यायलक्षणप्रकरणम्। ६।

ज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयनञ्चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे चानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति। अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः। उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभाव-प्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः। साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः। उदाहरण-स्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्ग-प्रतिषेधार्थं निगमनम्। न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-बहुत्वं प्रक्रमते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्य-साधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वे-नोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति। अत ऊर्द्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते ॥ ३८ ॥

हेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्ष-बोधकस्तादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवो निगमनमिति अस्य त्वन्वयिव्यतिरेकि-भेदान्न भेद इत्याशयः व्यतिरेकिणि तु तथान्न तथैवाकार इत्यपरे ॥ ३८ ॥

समाप्तं न्यायस्वरूपप्रकरणम् ॥ ६ ॥

**अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञा-
नार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥**

अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेम-
मर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन
विमृशति किंस्विदित्थमाहोस्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयो-
र्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं
प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र
निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तन्तु भो जानी-
येति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति
विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञा-
कारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः
स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्प-
त्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता

क्रमप्राप्तं तर्कं लक्षयति। तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनं कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊहः आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्यारोपाधीनो व्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि ह्रदो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति निर्वह्निः स्यात् पटवान् स्यादित्यादिवारणाय व्याप्येति तज्ज्ञाप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्को व्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादिशङ्का-कलङ्कितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्यत्वात्तदिदमुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थ-मिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः यत्र नाप्रयोजकत्वाशङ्का तत्र नापेक्षत एवेति भावः। परे तु ऊह इत्येव लक्षणम् ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्या जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभव-

देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्म्मणः फलमुत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्म्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति। यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवं लक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते। कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति। कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रहोद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्य्ययो याथातथ्यम्। एतस्मिंश्च तर्कविषये। ४०॥

[illegible]

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपालम्भः, तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबन्धेन प्रवर्त्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते, तयोरन्यतरस्य निवृत्तिरेकतरस्यावस्थानम् अवश्यम्भावि, यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः। नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सम्भवतीति एको हि प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिसिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयस्य द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्ध्रियते स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ योऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह, कया युक्त्या एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भवासम्भवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभयासम्भवे त्वनिवृत्तो विमर्श इति। विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभावद्योत्य न्यायं प्रवर्त्तयतीत्युपादीयत इति, एतच्च विरुद्धयोरेकधर्म्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्र तु धर्म्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः तत्र समुच्चयहेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न

त्व्याप्यं न स्यात् तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति संक्षेपः ॥ ४० ॥

क्रमप्राप्तं निर्णयं लक्षयति। विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां साधनोपालम्भाभ्याम् उपालम्भः परपक्षदूषणम् अर्थस्यावधारणं तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं

सम्भवति तदक्रियमिति एकधर्म्मिस्थयोश्च विरुद्धयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति। न चायं निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्॥ ४१॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम्।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तासाम्।

[illegible] निर्णय [illegible] शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमिति [illegible] निर्णये न विमर्श [illegible]। ४१।

[illegible] प्रकरणम्।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम्।

[illegible]

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः॥४२॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति, परिग्रहोऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना, उपालम्भः प्रतिषेधः, तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति जल्पे निग्रहस्थानविनियोगत्वादेतत्प्रतिषेधः, प्रतिषेधे कस्यचिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम्, सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति

स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यो न्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा लौकिकविवादवारणाय *न्यायेत्यादि, यत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोऽपरेण तु मतपरि*ग्रहोऽपि न कृतस्तद्वारणाय आद्यं विशेषणमिति कथाधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलहकारिणः कथौपयिकव्यापारसमर्था इति ।

तत्र वादं लक्षयति। अत्र च वाद इति लक्ष्यनिर्देशः पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहस्तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसन्दर्भः तावन्मात्रञ्च कथान्तरसाधारणमत आह प्रमाणेत्यादि प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स तथा उभयत्रापि प्रमाणादिसद्भावे कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्यादतस्तद्रूपेण ज्ञाताभ्यामिति ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम् उपालम्भो दूषणं जल्पादौ तु प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति तद्वारणं तथा हृदयथा तु तद्वैतोरेव दुष्टत्वम् इत्यश्च प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणक-

हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति, हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिकमिति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । अन्यथो-भावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्त-रेणाप्यवयवसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टं तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति । छल-जातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्विनिग्रहो जल्प इति मा विज्ञायि । छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायी-त्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

साधनोपालम्भयोर्व्याप्तत्वे सतीत्यर्थस्तेन ताहग्जल्पवितण्डे जातिव्याप्तिः तत्र च निग्रहस्थानविशेषनियमार्थं सिद्धान्ताविरुद्धविशेषणद्वयम् अन्ये तु तदपि स्वप-क्षस्यैव तदर्थं तावन्मात्रनिग्रहस्थानयोग्यत्वं तावदतिरिक्तनिग्रहस्थानोपन्या-सायोग्यत्वं वा निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादीनामेकैकं कृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति निष्कर्षः तेनोक्तजल्पवितण्डयोर्वाद इत्याहुः सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोद्भावनं पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकोद्भावनं अवयवाभासस्य तदाभासत्वादेवो-द्भावनं प्रमाणतर्केण च प्रमाणाभासत्वेन हेत्वाभासानां तदाभासत्वे चोद्भावनी नियम्यते तदा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधिकापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावन-[illegible]

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ ४२ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः। छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति। छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति। एवं विशेषणो जल्पः न खलु वै छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति प्रतिषेधार्थं चैषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति। विशेषलक्षणेष्वपि यथास्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति। छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भ इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति। प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छलजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां साधन-

---

जल्पं लक्षयति। यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः मध्यपदलोपी समासः तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्य्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणाभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वाहात् यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्रेत्यर्थान्न दोषः परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितण्डायान्नातिव्याप्तिः सप्रतिपक्षस्थापनाहीन इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वलाभः स्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषणाय व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव योग्यतावच्छेदकन्तु वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्वादभेदो वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथा चोभयपक्षस्थापनावती

भावः। यत् तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र छलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति। तथा चोक्तम्। "तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति"। यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेधविघातात् सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां छलादीनामुपादानम् जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभावः। उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥ ४३ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया हीनः, यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-

---

विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि वदन्ति अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभासः [illegible]योगादिति सामान्यतो नायमसिद्ध इत्यादि विशेषतो वा प्रतिवादिना [illegible]निरासाय परीक्ष्य [illegible] [illegible]प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञाविरोध [illegible]न्यूनाधिक पुनरुक्त[illegible] [illegible] [illegible] परीक्ष्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४३ ॥

[illegible]

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तत इति सव्यभिचारः, निदर्शनम् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति। आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति। अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति। नित्यत्वमप्येकोऽन्तः। अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिकः। विपर्य्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

चरमयोरनुमिति विरोधित्वमानवच्छिन्नत्वादेकयोरभावादनुमिति विरोधित्वं तेनानुमिति तत्कारणाद्यन्यतरविरोधित्वं पर्यवस्यति । ४५ ॥

सव्यभिचारं लक्षयति । एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तः सहचारः अव्यभिचरितसहचारः सोऽन्तः सहचारः अव्यभिचरितसहचारः इत्यादयः स यस्य व्याप्तिग्राहकसहचारस्यैकमात्र व्याप्तिग्राहकसहचारस्यानैकान्तिकत्वान्नोऽनैकान्तिकः स च साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति त्रिविधः साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् न च द्वित्वादिगतोऽनैकान्तिकत्वदोषः [illegible] असाधारणः सपक्षविपक्षव्यावृत्तः सपक्षः साध्यवत्त्व-निश्चयविषयः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ अनुपसंहारी च केवलान्वयि-धर्मावच्छिन्नपक्षकः यथा सर्वं नित्यं प्रमेयत्वादित्यादि अत्र च साध्यवद्विपक्षाप्रसि-द्धौ न सत्प्रतिपक्षः अत्रापि असाधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः एतस्य साध्यसहचार-ग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् अनुपसंहारी च केवलान्वयिसाध्य-कत्वात् [illegible] व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् इत्याहुः । ४६ ।

तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः। यदात्मलाभात् प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत इति सोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति॥ ४७॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः॥ ४८॥

विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम् तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात्

क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति। अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि पक्षस्य सिद्धस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः, यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति एतस्य साध्याभावानुमिति सामग्रीत्वेन साध्यानुमिति प्रतिबन्धो दूषकताबीजं न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यभक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात्॥ ४७॥

क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति। यद्धेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स च क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात्-

प्रकरणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते प्रज्ञापनं तु अनित्यःशब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि, यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव। या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम्। विपर्य्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मःशब्दे गृह्यते न स्यात् प्रकरणम् यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम् सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ४८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४९ ॥

द्रव्यं छायेति साध्यम्, गतिमत्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि

प्रकरणचिन्तेतिकरणं पक्षप्रतिपक्षाविति भाष्यं साध्यतदभाववन्ताविति तदर्थस्तथा च निर्णयार्थं प्रयुक्तो हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसमः यथा प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधकः एतयोः कः, परामर्शः प्रमिति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः तथाविधत्वादि तु वस्तुस्थितिमात्रं लक्षणन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा विरोधिपरामर्शश्च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन अन्यथाहेत्वोर्दुष्टत्वं न स्यात् अयञ्च यथार्थहेतौ दोषः इत्यतः सद्धेतावपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यदोषैवम् । ४८ ।

क्रमप्राप्तं साध्यसमं लक्षयति । साध्येन पक्षादिनाऽविशिष्टः तुल्य इत्यत आह । साध्यत्वादिति साधनीयत्वादित्यर्थः यथा हि साध्यं साधनीयं तथा हेतुरपि चेत् साध्यसम इत्युच्यते अयञ्च असिद्ध इति व्यवह्रियते अयञ्चाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात्त्रिविधः । आश्रया सिद्धिर्यथा पक्षतावच्छेदका-

गच्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानाद-सन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण ज्ञानाद्यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति। आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम्। नित्यः-शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत् प्रागूर्द्धञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्ज-

---

भावः यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ स्वरूपासिद्धिः पक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावः यथा ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धिश्चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्याभावः न च स्वरूपासिद्धेरेव सूत्राल्लब्धत्वप्रतीतेर्नोभयोर्नैतरच्छत्वमिति वाच्यं हेतुरिति पदं ह्यत्र पूरणीयं हेतुपदञ्च गमकहेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा पूर्यतां तथा च तस्य किञ्चिदंशसाध्यत्वेनैव साध्यसमत्वम् अतएव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साधनतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यथा पक्षतावच्छेदकाभावपक्षतावच्छेदकवङ्गादेरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धित्वं यथा च पक्षे हेत्वभावहेतुमङ्गादेरन्यतमत्वेन स्वरूपासिद्धित्वं तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वं त्रितयान्यतमत्वं चासिद्धिसामान्यलक्षणं नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावं वदन्ति तेषामयमाशयः व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपा गुरुधर्मश्च साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकोऽतो नीलधूमत्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वान्न व्याप्तिस्वरूपत्वं तथा च साध्यतावच्छेदकाभावादिरिव साधनतावच्छेदके व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ४९ ॥

क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति। अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन

कस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोग-निमित्ता भवति। कस्मात् कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति। अवयवविपर्य्यासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात्, "यस्य येनार्थ-सम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्त-र्य्यमकारणम्" इत्येतद्वचनाद्विपर्य्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरण-साधर्म्यात् तथा वैधर्म्यात् साधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्य्यास-वचनमप्राप्तकालमिति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तन्न सूत्रार्थः। अथ छलम् ॥ ५० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ ५१ ॥

साध्याभावप्रमापकपदार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ न च बाधे व्याप्तत्वस्य व्यभिचारस्तथा सिद्धान्ततस्तस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तदप्रति-सन्धानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् उत्पत्तिकाला-वच्छिन्नो घटो गन्धवान् शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्या-भाववत्त्वप्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तत्र सत्त्वात्। परे तु घटः सकर्तृकः कार्य्यत्वादित्यादौ यत्र बाधकीभूतेनोपनीतकर्तृकत्वं भासत इत्युच्यते तत्र तद-भावोऽत्र दोषोदाहरणमिति वदन्ति ॥ ५० ॥

समाप्तं हेत्वाभासप्रकरणम् ॥ ८ ॥

छललक्षणं दर्शयति। अर्थस्य वादाभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वादकस्य

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्त्तुम् विभागे तूदाहरणानि। विभागश्च ॥ ५१ ॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥ ५२ ॥

तेषाम् ॥ ५२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः। अत्र नवः कम्बलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः। विग्रहे तु विशेषो न समासे, तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति। तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति। अस्य प्रत्यव-

---

विघाघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पने न दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यविधानं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भोगासिद्ध्यविधानं वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ ५१ ॥

सूचितं छलं विभजते। तत्र वाक्छलं लक्षयति। यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलं लक्षणन्तु शक्त्या एकार्थशाब्दबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य शक्त्यार्थान्तरतात्पर्य्यकल्पकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्याकाः कम्बला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गगनस्य शृङ्गं श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमुह्यम् ॥ ५२ ॥

नं सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशे-
चनम्। नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलो-
य नवकम्बला अस्येति। एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव
म्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति। एत-
ामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः। यस्माद्विशेषो-
र्थविशेषेषु विज्ञायते। अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च
शेषो नास्ति तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति। प्रसिद्धश्च
ोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः। अस्या-
भिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य विशेषो
वशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः,
ायोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति। तत्रैव-
र्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात् सामान्यशब्दस्य प्रयोग-
नेयमः। अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति
सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यत्रार्थ-
क्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्त्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशना-
ऽसम्भवात्। एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः
सम्भवति नव कम्बलोऽस्येति तत्र प्रवर्त्तते यस्तु न सम्भवति
नव कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्त्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थ-
कल्पनया परवाक्योपालम्भस्तेन कल्पत इति ॥ ५३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थक-
ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह

सामान्यच्छलं लक्षयति। [illegible] यति-

सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति व्रात्येऽपि सम्भवेत्, व्रात्योऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम्। यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यलक्षणं छलं सामान्यच्छलमिति। अस्य च प्रत्यवस्थानमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वात् वाक्यस्य, तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः। यथा सम्भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति। अनिराकृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म, प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति। बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः। न चात्र हेतुर्विवक्षितः। विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य, सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्धेतुः समर्थ इति विषयञ्च प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति॥ ५४॥

धर्म्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्॥ ५५॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः। धर्मविकल्पोऽन्यत्र

सामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पद्व्रात्ये व्यभिचारात्॥ ५४॥

दृष्टस्यान्यत्रप्रयोगः। तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्चाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनम्, उपचारविषयं छलमुपचारछलमुपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनाऽतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति। अत्र समाधिः प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः। सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न छन्दतः। यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छन्दतः। अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधोऽसौ भवति न परोपालम्भ इति॥ ५५॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात्॥ ५६॥

[illegible]

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात्। कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तरसद्भावकल्पना अन्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥ ५७ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥५८॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यनुज्ञातं प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति, अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्त्तते त्रित्वमपि न निवर्त्स्यतीति। अत ऊर्द्ध्वम् ॥ ५८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्रसङ्ग

प्रसङ्गाच्छलं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति। शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्छलमेवोपचारच्छलं स्यादिति छलस्य द्वित्वमेव न तु त्रित्वमिति सूत्रार्थः ॥ ५६ ॥

समाधत्ते। उपचारच्छलस्य वाक्छलाभेदो न तयोरर्थान्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति. फलितार्थः पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसम्भवेऽपि यत्किञ्चिद्धर्मेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य सर्वत्र सम्भवादविभागः कुत्रापि न स्यादिति ॥ ५७ ॥

विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह। यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वादिरूपाच्छलस्यैक्यं स्यान्न तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ ५८ ॥

समाप्तं छलप्रकरणम् ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति साधचारणो निर्देशस्तेन

र्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति उदा-
णसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण
वस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्यो-
हरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो
तेरिति ॥ ५८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥६०॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रति-
द्यमानः पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः ।
प्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः । परेण स्थापितं वा
प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति, असमासाच्च नैते एव
निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयो-
भेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ॥ ६० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जाति-
बहुत्वम् । तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थान-
बहुत्वम्, नानाकल्पो विकल्पः, विविधो वा कल्पो विकल्पः ।

[illegible] साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः [illegible] ॥ ५८ ॥

[illegible]

तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानं शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति। इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥ ६१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम्।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते।

यत्तिच तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्यन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः उद्देशानुगुणसम्यक्ज्ञानाभाववत्त्वं प्रतिज्ञादान्यान्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ ६० ॥

जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागो नास्तीति भ्रमो मा भूदित्यत आह। तद्विकल्पात् साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्याद्युन्नायकव्यापारस्य च विकल्पाद्भेदाज्ञानाप्रकारत्वादिति यावत् इत्यच तयोर्बहुत्वेऽपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यजिज्ञासया प्रतिबन्धादिदानीं तद्विभागः क्रियत इति भावः ॥ ६१ ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकरणम् ॥ ११ ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायवृत्तिः समाप्ता।

प्रमाणैः प्रथितैर्दोषैर्विवादेषु परीक्षितैः।
हरिं द्वितीयमध्यायं भासमानमहं भजे ॥ १ ॥

अथ प्रमाणादिषु लक्षितेषु परीक्षणीयेषु संशयं विना परीक्षाया असम्भवादादौ

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न धर्ममात्रात्। अथवा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति। अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयोऽनुपपन्न इति न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति। अथवा नाध्यवसायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति। एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम्। अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति। ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

संशय एव परीक्षणीयः शिष्यजिज्ञासानुसारात् सूचीकटाहन्यायाद्वाऽतः संशयपरीक्षायाः प्रमाणादिपरीक्षोपयोगित्वात् प्रमाणपरीक्षैवाध्यायार्थ इति वदन्ति। वस्तुतस्तु इतरस्य परीक्षितत्वात् तृतीयचतुर्थयोः प्रमेयस्य पञ्चमे च जाते परीक्षिष्यमाणत्वात् तदतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षैवाध्यायार्थः। प्रयोजनादिपरीक्षाया अप्यत्रैवातिदेशेन करिष्यमाणत्वात् तत्र [illegible] परीक्षाद्यमाह्निकार्थः तत्र च नव प्रकरणानि। तत्रादौ संशयपरीक्षाप्रकरणम् अस्मिन् यथायथं वक्ष्यते तत्र संशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षयति।

तत्र [illegible] संशयपरीक्षायां संशयो [illegible] दित्याद्यं [illegible] वदन्ति तदसत् न हि तत्र संशयस्वरूपं परीक्ष्यते। [illegible] स्यात् यदि न [illegible] संशयकारणं तदा च संशयः समानधर्मदर्शनादिभ्यो न स्यादिति संशयः [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता, एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्म्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्म्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः नायमतद्धर्मा धर्म्मी विमृश्यमाणो गृह्यते सततन्तु तद्धर्मा भवतीति अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ॥ ५ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुपपत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्म्माध्यवसायः संशयहेतुर्न्न समानधर्म्ममात्रमिति।

अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च संशयजनकत्वं तदा स्यात् यदि स्वस्मिन्नप्यव्यवस्थितत्वं स्यात् नत्वेवं तथा च स्वात्मनि व्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्थात्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वव्यवस्थाप्रामाण्यसंशयस्तस्य च न स्वसंशयरूपत्वं संशयस्य विषयविशेषघटितत्वात् तस्य चान्यसंशयजनकत्वं न विरुद्धम्। अतो दूषणान्तरमाह।

तथा तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपितु भाष्यस्य इत्यन्ये अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् तद्धर्मस्य तज्जनकस्य ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनस्य सातत्योपपत्तेः सर्वदा सम्भवादथ ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविलम्बान्न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि तदा तस्यैव विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमस्त्विति किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्वा संशयहेतुत्वेनेति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह। यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् तत्र पुरुष-

एवमेतत्, कस्मादेवं नोच्यते इति विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः। विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात्। एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासद्भावसंवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति। अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो विद्यमानवद्भवतीति। विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम्। यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धाऽनुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति। यथोहित्वा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति। धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति। पूर्वदृष्टविषयमेतत्। यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षन्तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति। कथं तु विशेषं पश्येयं तेनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्त्तत इति यच्चोक्तम् नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति। यत्पुनरेतत्कार्य्यकारणयोः सारूप्याभावादिति कारणस्य भावाभावयोः कार्य्यस्य

त्वादिर्या विशेष इतरव्यावर्त्तको धर्मस्तस्यापगत इव दूषणं ततः विशेषादर्शनादित्ययमपा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादितः संशये स्वीकृते न

भावाभावौ कार्य्यकारणयोः सारूप्यम् यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्य्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति, एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति। पृथक्प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेषञ्च न जानामि नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयम्। तत् कोऽत्र विशेषः स्याद् येनैकतरमवधारयेयमिति। संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण निवर्त्तयितुमिति। एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति। यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः समानेऽधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्त्तते। तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति। यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावता-

---

कारणाभावादसंशयो यथा सन्निहितकारणत्वादस्य संशय इत्यर्थः साधारणधर्म-दर्शनादेव संशयसिद्धिरिति [illegible] संशयत्वार्थस्यैव प्रति [illegible] न इति: विप्रतिपत्तौ च [illegible] संशयो [illegible] [illegible]

व्याघातश्च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति, एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथा दर्शनं विभागवचनम् ‘क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः। यथादित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित् पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्थितानां प्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं; प्रमेयन्तूपलब्धिविषयः एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति। तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति। प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यते इति प्रमाणं, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽयमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्वं भवतीति, त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः। यश्चैवं

वा सत्त्वस्येष्टत्वादुत्पत्तेः शङ्कितुमशक्यत्वात् तदयमर्थः प्रमाणप्रमेययोर्युगपत्सत्त्वे युगपदुत्पत्तौ बुद्धीनामर्थविशेषनियतत्वाद्यत्क्रमवृत्तित्वं तन्न स्यात् पदज्ञानं हि शब्दविषयकं श्रावणप्रत्यक्षरूपं शाब्दबोधश्च पदार्थविषयकः परोक्षरूपो विजातीय इत्यनयोर्न यौगपद्यं सम्भवति कार्यकारणभाववत्त्वात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेरत एवैक-

नाभ्यनुजानीयात् तस्य पाचकमानय पक्ष्यति, लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति। प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः। तत्रायं प्रष्टव्यः। अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति, किं सम्भवो निवर्त्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवो निवर्त्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथासम्भवो ज्ञाप्यते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति। किञ्चातः ॥ ११ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रतिषेध्ये किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेधः इति। प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥ १२ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥१३॥

कथं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च तर्हि

मैव ज्ञानमुभयविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयं उद्देश्यप्रसङ्गस्य एवं व्याप्तिज्ञानानुमित्यादावपि द्रष्टव्यं परे तु प्रमाणप्रमेयादीनं युगपत्सिद्धिर्न युगपज्ज्ञानं बुद्धीनामर्थविशेषनियतत्वात् क्रमश्चैतं यथा सति न साक्षात् हि चक्षुषो ज्ञानमनुमित्यादिरूपं घटादेश्च प्रत्यक्षादिरूपं न चानयोर्यौगपद्यं सम्भवतीत्यर्थं इत्याहुः ॥११॥

सिद्धान्तसूत्रम्। यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिर्नोपेयते तदा तद्रीत्या त्वदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति तात्पर्यमेतदिति भावः किञ्च सर्वप्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधकं प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम्। १२।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम्। अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्याहतो हेतुरहेतुः। सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति, वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति। इदञ्चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति। अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति॥ १३॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः॥१४॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवान्वितानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवान्वितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति। एवञ्च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति। विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति॥ १४॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः॥ १५॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत् पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति। तदितः समुत्थानं यथा

तथा च कथं प्रतिषेधसिद्धिरित्याह। यदि च प्रतिषेधकं प्रमाणमुपेयते तदा कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेध इत्याह॥ १३॥

ननु सम्मते वस्तुसिद्धिर्नापेक्षिता विरुद्ध शून्यत्वात् प्रमाणप्रमेयभावोऽपि न वास्तविकस्सम्मते च त्रैकाल्यासिद्धिरुक्तैवेत्यतस्तदुद्धरति॥ १४॥

त्रैकाल्यो यः प्रतिषेध उक्तः स न सम्भवति कुत इत्यत आह शब्दादिति यथा शब्दात् पश्चाद्भाविनः पूर्वसिद्धस्यातोद्यस्य मुरजादेः सिद्धिर्ज्ञप्तिः यथा वा पूर्वसिद्धात्

विज्ञायेत । अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा पश्चात् सिद्धेन शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यञ्चातोद्यं साधनञ्च शब्दः । अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतोऽनुमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्य्यत इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यत इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत इति सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाश्येत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति यदा चोपलब्धिविषयः कस्यचिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥ १५ ॥

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं, तुलान्तरं प्रमेयमिति एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः ।

पदार्थादुत्तरकालीनवस्तुग्रहणं यदा वा वह्निजनकालीनाङ्गमाहङ्गसिद्धिस्तदा-वापि प्रमा वः सर्वत्र प्रमाणादुत्तरभाविन्येव प्रमाणस्य चक्षुरादेः प्रमातः पूर्वभावित्वमस्त्येव पूर्वं प्रमावैशिष्ट्यन्तु तस्य नोपेयते यदा कदाचित् प्रमासम्बन्धेनैव प्रमाणत्वसम्भवाद्यदा कदाचित् पाकसम्बन्धेनैव पाचकमानयेत्यादिवदिति भावः अत्र चकारान्तं न सूत्रान्तर्गतमिति तत्त्वालोके वस्तुतष्टीकादिस्वरसात् सूत्रान्तर्गतमेव ॥ १५ ॥

नन्वनियतत्वादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः रज्जौ सर्पादिव-

आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्, उपलब्धिविषयत्वात्तु प्रमेयम्, उभयाभावात्तु प्रमितिः । एव-मर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा-निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्त्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्य-माणतमत्वात् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यासिच्य-मानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानं, वृक्षात् पर्णम्पततीति-ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानम् । वृक्षे वयांसि सन्तीत्या-धारोऽधिकरणमित्यधिकरणम् । एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम् । यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । क्रियया व्याप्तमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्य-मात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च कार-कार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यान-मपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स च कारकधर्मं न हातुमर्हति अस्ति च भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि उप-लब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयञ्चोपलब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोप-

---

व्यवहारव्यवस्थामाह । यथाहि तुलायाः सुवर्णादिगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदक-त्वात् प्रमाणव्यवहारस्तुलान्तरेण च तदीयगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदे च प्रमेयव्यवहारस्तथा इन्द्रियादिषु ज्ञानविषयत्वसमावेशादिन्द्रियादिष्वपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति यथा प्रमाणता

लब्धे आगमेनोपलब्धे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते, लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति कथात्र विशेषः ॥ १६ ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते। येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति। अनवस्थामाह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति। अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ॥ १७ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्त्तते आत्मेत्युप-

[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ १७ ॥

[illegible]

रेव ग्रहणमित्युक्तम्। अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः। तत्र केनचित् कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः। एवमनुमानादिष्वपीति, यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ज्ञातृमनसोश्च दर्शनात्। अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति। निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् समानं, न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति समानमेतत्, प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न गृह्यत इति। प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुपपत्तेः। यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः। यत् प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत। तत्तु न शक्यं केनचिदुपपादयितुमिति। प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते। यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति। स चायं क्वचि-

---

[illegible]

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनः सन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति। न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्धय इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम्। तदिदं सूत्रं पुरस्तात् कृतभाष्यम् ॥ २० ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवते ॥ २१ ॥

संहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः मन्यते विशेषहेतोः व्याप्तिपक्षधर्मतान्वयस्य परिग्रहे सत्युपसंहारस्य साध्यसाधनस्याभ्यनुज्ञानादुक्तानैकान्तिकः प्रतिषेधो न भवति ॥१९॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १२ ॥

प्रमाणसामान्यपरीक्षानन्तरं प्रमाणविशेषेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं परीक्षणीयं तत्र च फलद्वारकमेव लक्षणं पूर्वमुक्तमतः फललक्षणं यथाश्रुतमाक्षिपति। प्रत्यक्षस्य यल्लक्षणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं तन्नोपपद्यतेऽसमग्रवचनात् अयमर्थः प्रत्यक्षस्य कारणघटितं लक्षणमभिहितं तत्र कारणकलापघटितायाः सामग्र्या विनिवेशनमतिव्याप्तिनिरासकं तच्च नाभिहितम् असमग्रम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रं ह्यभिहितम् आत्ममनःसंयोगेन्द्रियमनःसंयोगादिकन्तु नाभिहितं तथा चात्ममनःसंयोगरूपेन्द्रियार्थसंयोगजन्यतयानुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्ममनोयोगादेः कारणत्वमेव नास्तीत्याशङ्कायामाह। शरीरावच्छिन्नस्यात्मनो मनसा यः सन्निकर्षस्तदभावे न प्रत्यक्षोत्पत्तिर्यतोऽत आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वमावश्यकम्। प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति प्रकृतं ज्ञानोत्पत्तिरिति विवक्षितम् ॥२१॥

मन: सन्निकर्ष: प्रत्यक्षस्येवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानोऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसाञ्चेन्द्रियार्थयो: सन्निकर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसो: सन्निकर्षस्येति। एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्त: प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते। यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणम्भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, किं तर्हीन्द्रियार्थयो: सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा जिज्ञासमान: प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमना: सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमान: प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते। यदा तु खल्वस्य नि:सङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं न ह्यत्रासौ जिज्ञासमान: प्रयत्नेन मन: प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यं, गुणत्वात्, नात्ममनसो: सन्निकर्षस्येति प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्॥ २४॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयो: सन्निकर्षस्य पृथग्वचनम्॥ २४॥ वा

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंङ्गमिति व्याहन्येत तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते, मनः-संयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद-व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारण-मिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्य्यमिति ॥ २६ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नास्ति व्याघातः न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थ-विशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति, अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति, असति प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थ-

---

यतोऽतस्तद्घटादिघटितविशेषलक्षणान्यपि सम्भवन्ति वायुमहत्त्वानुमित्यहेतुजाति-महत्त्वादीनि लक्षणान्तराण्यपि द्रष्टव्यानीत्याशयं वर्णयन्ति ॥ २५ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न हेतुरन्वयव्यभिचारादित्याशयेन शङ्कते । शीतस्पर्शादि-काले चक्षुर्घटसंयोगादौ विद्यमानेऽपि वाय्वादेर्ग्राह्यत्वे इन्द्रियार्थसंयोगो न हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

समाधत्ते । अर्थविशेषस्य शीतादेः प्राबल्यात् उद्भूतत्वाच्छीतादिग्रहणं तदा च शीतस्पर्शादेर्वाय्वादिप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावस्य च कार्याङ्गत्वात्तत् तत्कारणे चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमतः पूर्वपक्षो न युक्त इति परे तु इन्द्रि-यार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमिच्छन्ति इन्द्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमिति भाष्यः शङ्कते

सन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रिया कारणं वाच्यमिति यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज्-ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थताऽस्य निवर्त्तते, एषितव्यञ्चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारणत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसाञ्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव, कस्मात्, एकदेशग्रहणात् वृक्षस्योपलब्धेः अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते न चैकदेशो वृक्षः। तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति। किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे, तानि चावयवी चेति अवयवसमूहपक्षे तावत् एकदेश-ग्रहणादनुमानं [illegible]

प्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयः । अस्यैकदेशसम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद्वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥ २८ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २९ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति यत्र च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति सोऽयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ २९ ॥

गृह्यते । प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं घटादिज्ञानमनुमानमनुमितिरेकदेशस्य पुरोभागस्य ग्रहणानन्तरमुपलम्भे सत्यावैकदेशग्रहणात्मकलिङ्गज्ञानजन्यत्वाद्वृक्षादिज्ञानमनुमितिरित्यर्थः । २८ ।

समाधत्ते । प्रत्यक्षमनुमानमिति न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमितित्वं नेत्यर्थः । यावत्तावदुपलम्भात् यावत्तावतोऽपि यस्य कस्यचिद्भागस्य प्रत्यक्षेणेन्द्रियेणोपलम्भा-

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिस्तत्साहचरितावयव्युपलब्धिश्च, कस्मात् अवयविसद्भावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति। अकृत्स्नग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्स्नाः गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात् नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तेति कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्याम्भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति। अव्यवधाने ग्रहणात् व्यवधाने चाग्रहणादिति। अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति न ह्यस्य कारणेभ्योऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति इदं तस्य वृत्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते न चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति समुदायोऽप्यशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथाग्रहणभावः। मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवै-

---

दुपलम्भस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् इदमुपलक्षणं शब्दगन्धादिप्रत्यक्षस्यावारणात् न प्रत्यक्षमात्र निषेध इत्यपि बोध्यम् ॥ २९ ॥

यदपि वृक्षादिज्ञानस्यानुमितित्वमिति तदपि दूषयति। न च नवेत्यर्थः न

स्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता द्रव्यबुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्र इति ॥ ३० ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

यदुक्तमवयविसद्भावात् प्राप्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात् साध्यन्तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुपादितमेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रम्भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति ॥ ३१ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

चैकदेशस्यैवोपलब्धिरित्यपि युक्तम् अवयविसद्भावात् यतो हि अवयव्यस्ति अतस्तदवयवप्रत्यक्षकालेऽवयविनोऽपि प्रत्यक्षं न व्याहतं तेनापि सह चक्षुःसंयोगादिसत्त्वादिति भावः ॥ ३० ॥

समाप्तं प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १४ ॥

अवयविसद्भावादिति हेतुसाधनायोपोद्घातसङ्गत्यावयविप्रकरणमारभते । अत्र चावयविनि सन्देहः साध्यत्वादिति यथा श्रुतार्थो न सङ्गच्छते वज्रादौ व्यभिचारात्तस्मादयमर्थः अवयविनि साध्यत्वादसिद्धत्वात् सन्देहोऽवयविसद्भावादित्युक्तहेतोस्तथा च सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यर्थः तत्र च द्रव्यत्वं स्पर्शवत्त्वं वा अणुत्वव्याप्यं नवेत्यादयो विप्रतिपत्तयः तत्र च सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वावृतत्वानावृतत्वादिलक्षणविरुद्धधर्माध्यासादेकोऽवयवी न सम्भवति तथाहि शाखावच्छेदेन कम्पो मूलावच्छेदेन तदभावोऽप्युपलभ्यते न चैकस्मिन्नेव द्रव्ये एकदैव विरुद्धधर्मद्वयसमावेशः सम्भवति तस्मादवयवा एव तथाभूता न त्वन्योऽवयवी मानाभावात् एवं महारजनरक्तैकदेशस्यांशुकस्य दशावच्छेदेनारक्तत्वोपलम्भादेवं व्याहत पृष्ठादेरनावृतत्वोपलम्भादवसेयम् इति बौद्धानां पूर्वपक्षः अत्र च बौद्धानां पूर्वपक्ष सूत्राणि वार्त्तिककृता लिखितानि च विस्तारभयान्न लिख्यन्ते ॥ ३१ ॥

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३४ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्यमाणपृथक्त्वानां खलु सेनावनाङ्गानामारात् कारणान्तरतः पृथक्त्वस्याग्रहणं, यथाऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नारात्जातिग्रहणं भवति, गृह्यमाणप्रस्पन्दानान्नारात् स्पन्दग्रहणं, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणात् भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति। इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्विन्नेति। अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं, साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः। यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः। दर्शनविषय एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो वाऽथाणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम्। अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ

पतेरन्यथा परमाण्वन्तरे चैकदेशधारणेन तदवधारणेनैकदेशाकर्षणेन सकलाकर्षणञ्च न स्यादित्यर्थः । ३३ ।

इदमवयवं नौकाकर्षणेन नौकास्थाकर्षणवत् कुम्भधारणेन कुम्भस्थदधिधारण-

पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिः, स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्, योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नानाभूतेष्वेकमिति सामान्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति । प्रधानञ्च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति, इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवञ्च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेत्वभावात्, अणुषु सञ्चितेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्, अथार्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ संशयमापादयत इति, कुम्भवत् सञ्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत् तदेकमिति । अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् सोऽयममहत्स्वणुषु महत्प्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः अतस्मिंस्तदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति

वस्त्रोपपत्तेर्विजातीयसंयोगबलेनैवावयवावयविभावाभावेऽप्युपपत्तेरतः पूर्वोक्तां युक्तिमेव लाघीयसीं मन्यमानस्तत्र परोक्तं समाधानमाशङ्क्य दूषयति । अतिदूर-

च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्तानवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणं, महान् शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य ग्रहणम्। कस्मात् इयत्तानवधारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानयमित्यवधारयति। यथा वदरामलकविल्वादीनि संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयं प्राप्तिग्रहणं, द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् कोऽयं समुदायः। प्राप्तिरनेकस्याऽनेका वा प्राप्तिरेवास्य समुदाय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्यान्वितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते, अनेकसमूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः संयोगो गृह्यते न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्यसंयोगस्य स्थानमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीघ्रा तावता संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादिस्यन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पर्शे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद्गुणान्तरं प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्डलश्छात्र इति संयोगवुद्धेश्च यद्यर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिद्ध्यमानवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिद्ध्यते तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतोरान्वितस्य ग्रहणान्नाण्वाश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्यायानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः।

त्रैकतन्तुवैकद्व्यादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि ऊनावयवादि प्रत्यक्षवदेकपरमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहरूपघटादेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेन्न तदपि बहूनामतीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षे

व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्, अणुसमवस्थानं विषय इति चेत्, प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम्। किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमानस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, अव्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत, प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः, यावत् प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतोऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति, तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेऽर्थभेदः। एवञ्च सति योऽयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत। यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति। तस्मात् समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति। परीक्षितं प्रत्यक्षम्। अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥३४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३५ ॥

अप्रमाणमिति। एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति। रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्टाद्दृष्टो देव इति

महत्त्वस्य हेतुत्वात्तत्सत्त्वात् सेनावनादि प्रत्यक्षं युज्यते न त्वणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

समासमवयविपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १५ ॥

अवसरेण क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति। अनुमानस्य त्रैविध्यं पूर्वमुक्तं तत्र त्रिविधस्याप्रामाण्यं साधितेऽनुमानमप्रमाणमर्थात् सिद्धमित्याशयेनेदम् अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं न प्रमाणं प्रमितिकरणं व्यभिचारहेतुकत्वात् तत्र

मिथ्यानुमानम् । नीडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति । पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भवति ॥ ३५ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नायमनुमानव्यभिचार: अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमान:, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनञ्चोपलभमान: पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासाञ्चिदिति । नेदं मयूरवासितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा

त्रिविधं व्यभिचारं दर्शयति रोधेत्यादिना नदीवृद्ध्या पिपीलिकाण्डसञ्चारेण मयूररुतेन च वृष्ट्यनुमानं त्रिविधमुदाहरणं न सम्भवति नदीरोधाधीननदीवृद्ध्या चाश्मोपघाताधीनपिपीलिकाण्डसञ्चारेण मनुष्यकर्तृकमयूररुतसदृशरुतेन व्यभिचारात् पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य वृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेणेदम् अथवा लक्षणसूत्रे पूर्ववत् पूर्वकालीनसाध्यानुमापकं शेषवदुत्तरकालीनसाध्यानुमापकं सामान्यतो दृष्टं विद्यमानसाध्यस्याप्यनुमापकमित्यर्थ इत्याशय: एतेन त्रैकालिकसाध्यानुमापकत्वं न सम्भवति परन्तु पिपीलिकाण्डसञ्चारेणात्यन्तोपघानुमानं तत्र च सद्भावभूतवर्षानुमानं तस्य च वृष्टिहेतुत्वाभावेन वृष्ट्यनुमानमिति वदन्ति एवमन्यत्रापि व्यभिचारशङ्कासम्भवादव्यभिचारनिश्चयस्यानुमितिहेतोरेव दुर्लभत्वात्तत् प्रामाण्यं न सम्भवतीत्याशय: । ३५ ॥

समाधत्ते । अनुमानाप्रामाण्यं न युक्तम् एकदेशरोधजनदीवृद्धेस्त्राघजपिपीलिकाण्डसञ्चारान्मयूररुतसदृशरुताच्च लिङ्गीभूतानां नदीवृद्ध्यादीनां भिन्नत्वाच्च

सर्पादीनामिति, सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति । त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तमेव च ॥ ३६ ॥

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्द्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा तत् संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नेदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

तयोरप्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥३८॥

नाध्वव्यङ्ग्यः कालः, किं तर्हि क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः, यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं पतनं न गृह्णाति

दोषः न च सर्वत्र व्यभिचारशङ्का स्यात् तस्याः तर्केण तदपनयनात् दोष इत्याशयः ॥ ३६ ॥

समाप्तमनुमानपरीक्षा प्रकरणम् ॥ १६ ॥

अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतं तत्र युक्तं वर्त्तमानाभावेन तदधीन ज्ञानयोरतीतानागतयोरभावेन कालत्रयात्मकविषयाभावादित्याशयेन वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणमारभमाणो वर्त्तमानमाक्षिपति । वर्त्तमानाभावः अतीतानागतभिन्न कालत्वाभावः कुत्रादर्शति पततः इति पततः फलादेर्यावधिकः कश्चन देश पतिताध्वा भूम्यवधिकः कश्चन पतितव्याध्वा न तु वर्त्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ ३७ ॥

समाधत्ते । वर्त्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभाव तत्सापेक्षत-

कस्योपरसमुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते पतितः काल इति भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया, उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यमधःपततीति क्रियासम्बद्धं सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति । अथापि ॥ ३८ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्येताम्, प्रतिपद्येमहि वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः कया युक्त्या केन कल्पेनातीतः कथमतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षौ सिद्ध्येते एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यद्येकस्यान्यतरापेक्षासिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरन्न सिद्ध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य ॥ ३९ ॥

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥४०॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण

[illegible] वर्त्तमानस्य [illegible]सिद्धिरित्यर्थः [illegible] वर्त्तमान कालाभावसिद्धिरित्यर्थः [illegible]मिति भावः । ३८ ।

ननु तयोः परस्परापेक्षयैव सिद्धिं वर्त्तमानापेक्षया [illegible] । [illegible]दिति भावः । ३९ ।

ग्रहणेन गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यताविच्छेदो विधीयते
नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते
अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च। अतीतानागताभ्यां स्थितिव्यङ्गो विद्य
द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वित
पचति छिनत्तीति अन्यच्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षाय
तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः तस्मादस्ति
वर्त्तमानः काल इति ॥ ४१ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न चैवं भवति यथा
गौरेवं गौरिति, प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न हि
भवति यथानड्वानेवं महिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमा
न सिद्ध्यति, न हि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥ ४२ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुप
पत्तिः ॥ ४३ ॥

न साध्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्त
किं तर्हि प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्त

श्राह। वर्त्तमानस्यापि घटादेः श्यामरक्तरूपादीनां कृतताकर्त्तव्यतयोरती
भविष्यत्तयोरुपपत्तेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥

समाप्तं वर्त्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अथावसरेद्द क्रमप्राप्तोपमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति। प्रसिद्धसाधर्म्यां
मानमुक्तं तन्न युक्तं यतः साधर्म्यमात्यन्तिकं प्रायिकमैकदेशिकं वा न सम्भवति
हि आत्यन्तिकसाधर्म्येण गौरिव गौरित्युपमानं प्रवर्त्तते न वा प्रायिकसाध
गौरिव महिष इति न च यत्किञ्चित् साधर्म्येण मेरुरिव सर्षप इति साध
चोपलक्षणत्वाद्वैधर्म्योपमानमप्येवं खण्डनीयम् ॥ ४२ ॥

समाधत्ते। प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादिव्याहत्या सिद्धं ज्ञातं यत्साधर्म्यं

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम्। अयञ्चानयोर्विशेष इति ॥ ४६ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥४७॥

शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम्, कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः यथाऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलभ्यमानः शब्दः। इतश्चानुमानं शब्दः ॥ ४७ ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने, तद्व्याख्यानं शब्दानुमानयोस्तूपलब्धि-

---

गवयपदवाच्यत्वे उपमानस्य प्रामाण्ये प्रमाम् उपमानजन्यां प्रमाम् अनुमानत्वेन न पश्याम इत्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु व्याप्तिज्ञाननियमः कल्प्यतामित्यनुशयेन सूत्रान्तरमाह। अनुमानादुपमानस्य नाविशेषः तथेत्युपसंहारात् यथा गौस्तथा गवय इति ज्ञानादुपमानसिद्धेरुपमानाधीनसिद्धेरुपमितेः तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षत्वात् सादृश्यज्ञानाधीनोपमितिरित्यनुभवसिद्धं किञ्च नानुमिनोमि किन्तूपमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धोपमितिर्नापह्नोतुं शक्यत इत्याशयः ॥ ४६ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तं शब्दं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति। शब्दोऽनुमानमित्यस्य शाब्दबोधोऽनुमितिरिति पर्यवसितार्थस्तथा च शब्दो लिङ्गविधयानुमितिकरणम् अर्थस्य शब्द प्रतिपाद्यस्य अनुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वात् अनुमेयत्वादिति तथा च शाब्दज्ञानमनुमितिरप्रत्यक्षविषयत्वात् प्रत्यक्षभिन्नत्वाद्वेत्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

सूत्रान्तरमाह। उपलब्धेः शाब्दबोधत्वेनाभिमताया अनुमितित्वेनाभिमता-

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्ते नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वाशब्दः स्यात्, उभयं वोभयत्र । अथ खल्वयम् ॥ ५१ ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥५२॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एकस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अन्नाग्न्यसि शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च प्रगृह्यन्ते । अग्रहणान्नानुनेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्तिके शब्द इति । स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं कण्ठादयः, करणं प्रयत्नविशेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥ ५२ ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थ-

शब्दार्थयोः सम्बन्धाभाव इत्याह । शब्देन सहार्थस्य सम्बन्धाभावः व्याप्त्यभावः हेतुमाह पूरणेति, यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिः स्यात्तदा अग्निदाहोदकशब्दे मुखपूरणमुखप्रदाहमुखपाटनानि स्युः शब्दस्य व्याप्तस्य सलिलाद्यादेरर्थस्यापि सत्वात् । ५२ ।

तत् किं शब्दोऽसम्बद्ध एवार्थं प्रत्याययति नेत्याह शब्दार्थेत्याशङ्कते ।

सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्य्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते, स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात् । यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति ॥ ५५ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥५६॥

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्मादनृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात् अदृष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने "उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्" इति विधाय विहितं व्याहन्ति "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्या, हुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति

शब्दस्यार्थेन सह न स्वाभाविकः सम्बन्धः जातिविशेषेऽनियमात् शब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनादार्य्या हि यवशब्दाद्दीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति म्लेच्छास्तु कङ्गुमिति नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयात् आपाततश्चेदं नानाशक्तावपि यत्र यस्य शक्तिग्रहस्तस्य तदर्थोपस्थितेः ॥ ५५ ॥

समाप्तं शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र चादृष्टार्थकशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । तस्य दृष्टार्थकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य अप्रामाण्यं कुतः अनृतत्वादिदोषात् तत्र च पुत्रेष्टिकारी यागादौ क्वचित् फलानुत्पत्तिदर्शनादनृतत्वं व्याघातः पूर्वापरविरोधः यथा उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते शबलोऽस्याहुतिमभ्य-

वैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः। गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् न चेदं लौकिकाच्छिद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति ॥ ५७ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं विधिभ्रंशे निन्दावचनमिति ॥ ५८ ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम्। अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात्। त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेनीनां भवति। तथाच मन्त्राभिवादः। इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्म इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥५९॥

राद्वैगुण्यमप्रोक्षितत्वादि यथोक्त कर्म्मणः फलाभावे ह्यनृतत्वं न चैवमस्तीति भावः ॥ ५७ ॥

व्याघातं परिहरति। न व्याघात इति शेषः अग्न्याधानकाले उदितहोमादिकमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानुदितहोमादिकरणे पूर्वोक्तदोषकथनान्न व्याघात इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पौनरुक्त्यं परिहरति। च पुनरर्थे अनुवादोपपत्तेः पुनर्न पौनरुक्त्यं निष्प्रयोजनत्वे हि पौनरुक्त्यं दोष उक्तस्तत्र त्वनुवादस्य उपपत्तेः प्रयोजनस्य सत्त्वात्

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्थं स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्त्तते। सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः। अनिष्टफलवादो निन्दा वर्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति। स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते वा इत्येवमादि। अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः। हुत्वावपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति। अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि। ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति। तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोमस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवामह इत्येवमादिः। कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादाविति। स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति॥ ६३॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः॥ ६४॥

तत्र स्तुत्यादिभेदादर्थवादं विभजते। स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यं यथा सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य आप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि अनिष्टबोधनद्वारा विध्यर्थः प्रवर्त्तकं निन्दा एषवाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमोऽयम् एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते प्रवानीयत इत्यादि पुरुषविशेषनिष्ठविधौ विरुद्धकथनं परकृतिः यथा हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि ऐतिह्यसमाचरितत्वया कीर्त्तनं पुराकल्पः यथा तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणाबहिः पवमानसामस्तोमम स्तौषन् यज्ञं प्रतनवामह इत्यादि। ६३।

विध्यनुवचनञ्चानुवादो विहितानुवचनञ्च, पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि। किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते, अधिकारार्थं, विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम्। लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। अर्थवादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानञ्चान्ने प्रतिष्ठितम्। अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥ ६४ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः॥६५

पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते। कस्मात् उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६५ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

अनुवादलक्षणमाह। प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं स प्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणं तद्विशेषो विधिविहितस्येति विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेत्यर्थः अथ चार्थवादानुवादविभागो विधिसमभिव्याहृतवाक्यानां तेन भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानामपरिग्रहान्न न्यूनता। ६४।

शङ्कते। शब्दाभ्यासस्य बोधितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगस्तस्योपपत्तेः सत्त्वात् अनुवादः पुनरुक्तान्न भिद्यत इत्यर्थः। ६५।

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवदभ्यासस्यानुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् । अर्थवानभ्यासोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासेनैवोच्यते । उदाहरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पचति पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो ग्रामो रमणीय इति व्याप्तिः । परिपरि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम्, अध्यधि कुड्यं निषस्णमिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिष्वधिकारार्थता विहितार्थता चेति । किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्धारादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिध्यति ॥ ६६ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति इदं वर्जयित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः, मन्त्रपदानाञ्च विषभूताशनिप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः एतत् प्रामाण्यं किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थ-

---

समाधत्ते । अनुवादस्य पुनरुक्तान्नाविशेषः अभ्यासात् अभ्यासस्य सप्रयोजनत्वात् तत्र दृष्टान्तमाह शीघ्रेति यथा लोके गम्यतामित्युक्ता पुनर्गम्यतां गम्यताम् इत्यादि कर्माविलम्बादिबोधार्थमुच्यते तथा प्रकृतेऽपीति ॥ ६६ ॥

एवमप्रामाण्यसाधकं निरस्य प्रामाण्यं साधयति । आप्तस्य वेदकर्तुः प्रामाण्यात् यथार्थोपदेशकत्वात् वेदस्य तदुक्तत्वमर्थात्सिद्धं तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्य-

न लौकिकेष्वदर्शनात्, तेऽपि नित्या इति चेत् न अनाप्तोपदेशादर्थविसंवादोऽनुपपन्नः। नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको न नित्य इति कारणं वाच्यमिति। यथानियोगञ्चार्थस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः। यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात् मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति ॥ ६७ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह ।

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१

न चत्वार्य्येव प्रमाणानि, किं तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः

मनुमेयम् चाप्तं गृहीतं प्रामाण्यं यत्र स वेदस्तादृशेन वेदत्वेन प्रामाण्यमनुमेयमिति केचित् ॥ ६७ ॥

समाप्तं शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ विभागपरीक्षानिरपेक्षसाङ्गप्रमाणपरीक्षणं नाम द्वितीयस्याद्यमाह्निकम् ॥ १ ॥

अथ विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षणं तदेव चाह्निकार्थः चत्वारि चात्र प्रकरणानि

शब्दलक्षणमैतिह्यादनावर्त्तते सोऽयं भेदः सामान्यात् संगृह्यत इति। प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानं, तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं सम्भवः। तदप्यनुमानमेव। अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्य्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्। अत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथाहीयम् ॥ २ ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति। नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥ ३ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। न प्रमाणचतुष्ट्वस्य प्रतिषेधः शब्दे ऐतिह्यस्यानर्थान्तरभावादन्तर्भावात् सामान्यत आप्तोक्तत्वज्ञानसम्भवादस्तु तदाप्तोक्तत्वज्ञानं न प्रमाणान्तरं किन्तु आप्ताप्तादिज्ञानं योग्यताप्रमाणाधीनां च शाब्दप्रमेति अर्थापत्त्यादेरनुमानेऽन्तर्भावः उपपादकज्ञानं हि विना व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति वृष्ट्यादावपि मेघसत्त्वव्याप्तिरस्त्येव सम्भवोऽपि व्याप्तिमूलकत्वादनुमानं व्याप्यव्यापकभावे च व्यभिचारादप्रमाणम् एवमभावो व्याप्तिज्ञानादेशोऽनुमानम् अभावनिष्ठव्याप्तिग्राहमानाद्दत्वे न विरोध इति भावः ॥ २ ॥

ननु अर्थापत्तेः प्रामाण्ये वृष्टिभावाभावविषयिका तत्रैव तु नास्तीति सूत्रकारः शङ्कते। असति मेघे वृष्टिर्न भवतीत्यनेन सति मेघे वृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्तिविषयस्तत्र च न प्रामाण्यं सत्यपि मेघे वृष्ट्यभावादनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्य्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्य्यानुत्पादत्व-मिति। अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथ-मिति ॥ ६ ॥

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धेर्वैजात्यादुच्यते नाभाव-प्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति अथाऽयमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदा-ह्रियते ॥ ७ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्-प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिद्ध्यति प्रमेयं, कथं लक्षितेषु वाससु अनु-पादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात् लक्षणा-भावेन लक्षितत्वादिति। उभयसन्निधावलक्षितानि वासां-स्यानयेति प्रयुक्तो येषु वाससु लक्षणानि न भवन्ति तानि

अथ यत्र क्वचिदनैकान्तिकत्वं न दोषाय किन्तु स्वविषये इति यदि तदार्था-पत्तेरपि नाप्रामाण्यमित्याह। अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषये साधकत्वाद्यदि स्वपतोः प्रामाण्यं मन्यसे तदार्थापत्तेरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

अभावस्य न प्रमाणेऽन्तर्भाव इति तटस्थः शङ्कते। अभावनामकं प्रमाणं तदा स्याद्यदि तस्य प्रमेयं सिद्ध्येदेव तु नास्ति अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाण-प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। तस्याभावप्रमाणस्य प्रमेयसिद्धिः भावप्रधानो निर्देशः किं तत्प्रमेयमित्यत आह लक्षितेषु इति अलक्षितेषु घटादिषु। लक्षितानां तत्प्रमेयत्व-सिद्धिः अलक्षितानां कथं प्रमेयत्वमत आह अलक्षणलक्षितत्वादिति उभयाभावस्य

किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्ष-माणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तत्रालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति । आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नाना-प्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्योऽथानित्य इति ॥ १२ ॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥ १३ ॥

आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके, गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभि-व्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिवदित्यपरे, महाभूतसङ्क्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्ति-

---

प्रमाधर्म । पूर्वपक्षो न युक्तः प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितमवस्थानं तस्यापेक्षाय ग्राहकसिद्धेः अयमर्थः प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेनाभावस्वरूपनिरूपण-सम्भवाच्चाभावलक्षणापेक्षेति भावः ॥ ११ ॥

प्रमेयसिद्धिरिति । सप्तम्यन्तत्वानुवर्त्तते प्रतियोगिन उत्पत्तेः प्राक् अभावस्य उपपत्तेः उपलम्भात् घटो भविष्यतीत्यादिप्रागभावविषयकप्रत्ययस्य सार्वलौकि-कत्वादिति भावः चकारेण ध्वंसादेरपि प्रत्यक्षसिद्धत्वं समुच्चीयते चेष्टाया निर्व्या-पारत्वेन न प्रामाण्यं वस्तुतो लिप्यादिवत् हार्द्दौतकत्वात्तस्याप्यनुमाने प्रवेशे दाल-भाव इति ॥ १२ ॥

समाप्तं प्रमाणचतुष्कप्रकरणम् ॥ २० ॥

दिति चेन्न अभिभवोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रमन्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः, तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यज्यत इति, अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभिभवो भवति इति । एवं सति यथा भेरीशब्दः क्वचित्तन्त्रीस्वनमभिभवति । एवमन्तिकस्थोपादानमिव दवीयस्थोपादानमपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेरविशेषात् तत्र क्वचिदेव भेर्य्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम ग्राह्यसमानजातीयग्रहणमभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥ १४ ॥

रत आह ऐन्द्रियकत्वादिति सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः परे तु ऐन्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वं सामान्यसमवाययोस्तु न तथात्वं जातित्वादिना विशेष्यत्वसम्भवेऽपि जातित्वादेरप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारः मनस इन्द्रियत्वाभावाच्च नात्मनि व्यभिचार आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावादित्याहुः अप्रयोजकत्वनिरासायाह कृतकेति कृतके घटादौ यथा उपचारो ज्ञानं तथैव कार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः तथाच कार्यत्वेनानाकार्यसाधारणलौकिक-

ति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्य्यं किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचरः। यदपि सामान्यनित्यत्वा-देति इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैन्द्रियकमिति ॥ १६ ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम्। नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्या-च्छब्दस्यानित्यत्वं किं तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्ता-नानुमानं तेनानित्यत्वमिति यदपि नित्येष्वप्यनित्यत्ववदुप-चारादिति न ॥ १७ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्ये-ष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥

एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य, कथं ह्यविद्यमानमभि-धीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः किं तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणा-काशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्त्तत इति, तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति। अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्य-

---

त्रैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावरूपस्यानित्यत्वस्य वाविनाशित्वान्नित्यत्वमौपचारिकमतो न व्यभिचारः सादिमत्त्वं प्रागभावावच्छिन्नत्वं न चैतदभाव इति भावः ॥ १६ ॥

द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति। सन्तानस्यानुमानेऽनुमिति करणे लिङ्गे विशे-षणात् सन्तानः सन्न्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन भायमानः तेन सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणीयमिति ॥ १७ ॥

तृतीये व्यभिचारं वारयति। आकाशे हेतुर्नास्त्येव आकाशे प्रादेशिक-

वृत्तित्वमिति। परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति। कस्मात् पुनः सूत्रकारस्याऽस्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत इति, शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति। अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति। अविद्यमानस्तर्हि शब्दः॥ १८॥

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च॥२९॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः। कस्मात्। अनुपलब्धेः सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते कस्मात् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्। अनेनावृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति, उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति। किमिदमुच्चारणं नामेति। विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातः। यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति। संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रतिषिद्धञ्च संयोगस्य व्यञ्जकत्वम्। तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम्

अपि त्वभावादेवेति सोऽयमुच्चार्य्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा भवतीति अनुमीयते ऊर्द्धं चोच्चारणाच्छ्रूयते स भूत्वा न भवतीति अभावान्न श्रूयत इति कथम् आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति एवञ्च सति तत्त्वं पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ॥ १९ ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥२०॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति कथं पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् अयं खल्वावरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ इति यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति एवञ्च सत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना ॥ २० ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

श्रवणेति आवरणादेः प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्याऽभावनिर्णयात् देशान्तरगमनस्य शब्दस्यामूर्त्तत्वान्न सम्भवति अतीन्द्रियाणामप्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः । १९ ।

भाष्ये पूर्वपक्षं स्फुटयति । अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् यथा तथा आवरणस्यानुपलब्ध्या अभाव इष्यते तथा आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भादभाव आवरणोपलब्धिरेव स्यात् यदि वा आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भेऽपि आवरणानुपलब्धेरभावस्तदा आवरणस्यानुपलम्भादपि नावरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । २० ।

साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः। अयं तर्हि हेतुः ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ॥ २६ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अध्यापनं लिङ्गम् असति सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति॥२८

न तत्प्रतिपक्षस्तदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह। अस्पर्शत्वं न शब्दनित्यत्वसाधकं कर्मण्यपि व्यभिचारात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकमपि साधकं स्यादत आह। अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽणोः परमाणोर्नित्यत्वं न स्याद्रूपवत्त्वादिना तदनित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

शङ्कते। गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक्सत्त्वसिद्धं तथा च तावत्कालं स्थिरं चैनं सः पश्चान्नाध्यापयिष्यतीति न्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धमिति भावः ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति यदि च शब्दो नित्यः स्यात्तदा शिष्यागमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतेत्यनुपलब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतुः ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम्। मदीयहेतोः प्रतिषेधो न युक्तः कुतः अध्यापनात् प्रयत्न-

त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यत् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३१ ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः॥३२

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादन्यन्न भवति । एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ३२ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति । एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः, तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ॥ ३३ ॥

उत्तरयति । पूर्वपक्षो न युक्तः कुतः अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम् अध्ययनाभ्यासस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यासः स्थैर्यं साधयति द्विर्जुहोति त्रिर्नृत्यतीत्यादौ भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्यतैव जगति नास्तीति कथमन्यत्वेऽप्यभ्यासोपपत्तिरिति तटस्थ आशङ्कते । यदन्यस्मादन्यदुच्यते तत्स्वस्मादनन्यादभिन्नं तत्कथमन्यद्भेदाभेदयोर्विरोधादिति भावः स्वाभेदस्यावश्यकत्वमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

समाधत्ते । तदभावेऽन्यत्वस्याभावेऽनन्यतापि नास्ति तयोर्भेदाभेदयोः सिद्धेः

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥३४॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥३५॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः। एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः। व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम्। अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्वादनपदेशः ॥३६॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्वादित्यनपदेशः। यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्य्यः शब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि प्रति-

---

परस्परसापेक्षत्वात् वस्तुतस्तु तयोर्मध्य इतरस्य एकतरस्य अनन्यत्वस्य इतरापेक्षसिद्धिः इतरत्वस्य भेदस्य ज्ञानापेक्षासिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

शङ्कते। शब्दो नित्य इत्यादिः अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा ॥ ३४ ॥

आद्ये प्रतिबन्धिमाह। यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिस्तदा श्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

द्वितीये त्वाह। अनुमानादिना उपलभ्यमाने विनाशकारणे अनुपलब्धे-

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात् कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति॥३४॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥३५॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः। एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः। व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम्। अथाविद्यमानस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति॥ ३५ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥३६॥

अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः। यस्माद्विषाणी तस्मादश्व इति किमनुमानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्य्यः शब्दः कारणशब्दं निरुणद्धि प्रति-

---

[illegible] । ३३ ।

[illegible] । ३४ ।

[illegible] । ३५ ।

[illegible]

घातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः। दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधान इति। घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते तत्र नित्ये शब्दे, घण्टास्थमन्यगतं वाऽवस्थितं सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणं वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेदश्चासति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटुमन्दमिति वर्त्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः। पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ॥ ३६ ॥

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः॥३७॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः। तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते। तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः। यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः

रभावात्स्वदोषो हेतुरनुपदेश्यः असाधकः असिद्धत्वात् मन्दभावत्वेन विनाशकल्पनमिति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरम्। शब्दादनाने कांस्यादौ पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषात् संयोगाच्छब्दाभावे उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य नानुपलब्धिरिति यथा तुलानुयायिनः परे तु पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषः सम्बन्धो यत्र स पाणिश्लः शब्दः अर्थात् चरमशब्दः ततः शब्दाभावे शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणानुपलब्धिरित्यर्थं इत्याहुः अन्ये तु पूर्वसूत्रे शब्दस्य तावदेव नाशकः संस्कारविशेषो हेतुरस्य

क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति, तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३७ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते। एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानमवस्थानात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति। अथ नैवं तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति। कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिसंश्लेषात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यसंश्लेषात् समानाधिकरणस्योपरमः स्यादिति ॥ ३८ ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

यदिदमाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः

[illegible]

प्रतिषेधः असर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते कथम् ॥ ३९ ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्व्याख्यातम्। यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समुदाये यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र योऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमाना श्रूयन्ते। यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति। द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च, तत्र वर्णात्मनि तावत् ॥ ४० ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

शङ्कायामाह। उक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति असर्शत्वात् शब्दाश्रयस्येति शेषः शब्दो हि न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभाववदकारणगुणपूर्वककार्यत्वादित्याशयः ॥ ३९ ॥

एतदेव व्युत्पादयितुमाह। समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्त्तत इति न युक्तं विभक्त्यन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः अयमर्थः एकस्मिन्नेव मृदङ्गादौ तारमन्दादि नानाशब्दा जायन्ते गन्धादयस्तु विनाग्निसंयोगं न परावर्त्तन्त इति भावः ॥ १०५ ॥ समाप्तं शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ ४० ॥

यकारादिकारः। पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या ह्यमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम्। एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्य्यकारणभावो वा उभयञ्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकारा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्य्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णान्तरमिति इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४१ ॥

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ २४ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम्। यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४२ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः। अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात्

कत्वं वीरणादेर्हस्त्याद्यारम्भकत्वञ्च सुवर्णादेरपि दीर्घाद्यातन्त्यावयवसंयोगनाशादवयविनो नाशे सत्येव कुण्डलारम्भकत्वं कपालादेश्च स्वरूपाविनाशेन घटाद्यारम्भकत्वम् । ४१ ।

तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम्। न वर्णा विकारिणस्तथा सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्य विवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः महदल्पावयवारब्धावयविनो महदल्पत्ववत् ह्रस्वेकारारब्धयकारादपेक्षया दीर्घेकारारब्धयकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः तस्मादादेशमात्रं वर्णानामिति भावः । ४२ ।

न्यूनेति। नासौ हेतुर्युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समत्वस्याधिकस्य चोपलब्धेर्दर्शनात् यथा तूलस्य परिमाणापेक्षया तद्विकारसमुल्लस्य परि-

वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वो व्यूहो निवर्त्तते, व्यूहान्तरञ्चोपजायते तं विकारमाचक्ष्महे । न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्वञ्चापद्यते तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनडुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरननुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानं नास्ति ॥ ४७ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानं, सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानं, यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्, एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ॥ ४८ ॥

समाधत्ते । नात्र द्रव्यविकारतुल्यता विकाराणां हि अयं धर्मो प्रकृत्यनुविधानं प्रकृतेर्भेदे भेद इति प्रकृते तदनुपपत्तिः ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिना प्रकृतिभेदेऽपि कार्य्यभेदाभावात् ॥ ४६ ॥

इतश्च न विकार इत्याह । विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते इकारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यते दध्नस्तु का पुनरपि दधि भवेद्दुग्धत एवेति भावः ॥ ४७ ॥

व्यभिचरति । दृष्टो हेतुर्न पुनः सुवर्णादिकं हि कटकीभावं विहाय कुण्डलतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ॥ ४८ ॥

वस्थानं वर्णानां, किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् उत्पद्य निरोधः। उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगृह्य सन्धाने सन्धाय चावग्रहे वेदितव्यमिति नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ॥ ५२ ॥

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियग्राह्यमिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापायधर्मकम्, अनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं, न चान्तरेणोपजनापायौ विकारः सम्भवति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्त्तते। अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्त्तते सोऽयं विरुद्धो हेत्वाभासो धर्मविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥ ८३ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अविकारे सूत्रद्वयमाह। वर्णानां नित्यत्वे विकारासम्भवादनित्यत्वे चाचिरस्थायित्वेनैकारकत्वदानन्तरमिकारनाशादिकारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अथ विकारवादी नित्यत्वमभ्युपगम्य परिहरति। विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पाद्धर्मभेदात् नानाविधत्वादतीन्द्रियत्वात् यथा ऐन्द्रियकत्वं स्वीक्रियते यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वेऽपि गोत्वादीनां नित्यत्वेऽप्यैन्द्रियकत्वं नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विकारित्वं स्यादिति ॥ ५३ ॥

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५६ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ॥ ५७ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

नियम इत्यत्रार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति । अनियमश्च नियतत्वान्नियमो न भवतीति नात्रार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तथाभूतस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीय-

---

कालान्तरे यो न दृश्यते इत्येति अव्यवान्तरमनित्यादि शब्देन तस्य नाशादिति भावः । ५५ ।

इतश्च विकाराद्युपपत्तिरित्याह । विकाराणां हि प्रकृतिनियमो यथा क्षीर-दध्नोः प्रकृतिविकारभावो न तु वैपरीत्यं प्रकृते तु दध्यतीत्यादौ विकारो इकार-प्रकृतिर्विध्यतीत्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भावः । ५६ ।

अत्र समाधत्ते प्रकृते । अनियमो य उक्तः स च दृष्टः कुतः अनियतत्व-नियमादित्यर्थः । ५७ ।

इमाऽपरे । अनियमे नियमात् इत्यस्य नियमाप्रतिषेधः कुतः स च दृष्टः

विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च. ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्. उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यमिति. शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनं नामपदञ्चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ॥ ६० ॥

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ ६१ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्वे इति। शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणं तस्मात् ॥ ६१ ॥

या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥६२॥

पदमादौ निरूपयति। ते वर्णा विभक्त्यन्ताः पदं बहुत्वमविवक्षितं विभक्तेश्च स्वरूपमनपेक्षितं विभक्तिश्च सुप्तिङ्रूपा वस्तुतस्तु नेदं पदं शाब्दबोधोपयोगि किन्तु इदमाकाङ्क्षास्वरूपमथवा विभक्तिर्हि त्तिरन्तःसम्बन्धस्तेन वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति इत्यस्य पदं निरूप्य तदर्थनिरूपणं सङ्गच्छते यत्तु प्रसङ्गात् पदार्थनिरूपणमिति तन्न पदनिरूपणस्यानङ्गत्वापत्तेः एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावात् ॥ ६० ॥

तत्र पदे निरूपिते तद्वाच्यत्वं पदार्थत्वं निरूपितं तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य निर्विवादत्वाद्गवादिपदार्थं निरूपयितुमाह। व्यक्तिर्गवादिः जातिः गोत्वादिराकृतिरवयवसंस्थानविशेषः तेषां सन्निधिः सामीप्यं मिलनं तत्र सति उपचारात् ज्ञानात् तदा च तदर्थानां युगपत्प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थ उत समस्तमिति संशय इत्यर्थः इदं भाष्यमिति केचित् वस्तुतस्तु दुर्बोधादिस्वरसात् सूत्रमेव तदर्थं इत्यंशस्तु भाष्यकृतः पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ६१ ॥

भिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्याविनाऽभिधीयते, किं तर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम्। यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति। निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ॥ ६३ ॥

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजशक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥

अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुवेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति, मानात् आढकेन मिताः शक्तवः आढकशक्तव इति,

---

तद्दूषयति। न व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥६३॥

व्यक्तिमात्रस्य शक्तत्वे हि गवादिपदाद्व्यक्तिविशेषस्यैवोपस्थितिः स्यादतो नीलविशिष्टाद्व्यक्तिर्बोध्या तथा च नागृहीतविशेषणान्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु कथं तर्हि व्यक्तिबोध इत्यत्रिमसूत्रम्। अतद्भावेऽपि तत्पदार्थत्वेऽपि तदुपचारः तच्छब्दव्यपदेशो यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यष्ट्यादिपदप्रयोगः सह चरणात् संयोगविशेषाद्यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरब्राह्मणे यष्टिशब्दप्रयोग एवं स्थानान्मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे तादर्थ्यात् कटं करोतीति कटार्थकवीरणे कटस्यासिद्धत्वेन कारकत्वायोगात् यमस्य वृत्तादनुष्ठानमादितो राजनि यम इति मानात् आढकेन मिताः शक्तव आढकशक्तव इति धारणात्तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६६ ॥

जातिः पदार्थः कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं पदार्थ इति ॥ ६७ ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्या-

पक्षान्तरं दूषयति । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादप्रसङ्गाज्जातिः पदार्थः इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वादाकृतिमत्त्वाच्च तेषु प्रोक्षणादिप्रसङ्गादिति भावः । ६६ ।

केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्षं निराकृत्य केवलजातिपक्षं निराकरोति । न जातिमात्रं पदार्थः जात्यभिव्यक्तेर्जातिविशिष्टबोधस्य आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वादाकृतिव्यक्तिविषयकत्वनियमात्परोक्षेऽपि शाब्दत्वावच्छेदकं व्यक्तिं विना तद्ग्रहासम्भवात् न च नीलघटकारकत्वादाकृतिविशिष्टाद्व्यक्तेः कार्यकारणभावदर्शनान्नियमेनाक्षिप्ति वाच्यं तदा इति घटादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिग्रहस्याभावात् मृद्गवकेऽपि प्रोक्षणापत्ति । ६७ ।

इत्थं तदाशङ्क्य स्वमतं सिद्धान्तयति । गुणप्रधानभावेन व्यक्त्याकृतिजातीनां पदार्थत्वमाह-

विद्यात्। सा च नानासत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियता-द्व्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति। नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ७१ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्।
समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः।

आकृतिं लक्षयति। जातिलिङ्गमित्यस्य यस्याजातेर्गोत्वादेर्लिङ्गं सास्नादि संस्थानविशेषो लिङ्गं तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वं जातिद्रव्यासमवायिकारणता-वच्छेदिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सेत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ७० ॥

जातिं लक्षयति। समानाकारकः प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वं-विशिष्टो निःसामान्यसमवेतपदार्थ इत्यपि वदन्ति इदन्तु बोध्यम् एवं सत्याकृतिविष-यको गवादिपदात् न शाब्दबोधः प्रत्युतपदस्येन तदेव शाब्दबोधजनकत्वम्-तत्पदाद्यवच्छेदकत्वं गौरविशिष्टे शक्तिरेव जातिरिति ॥ ७१ ॥

समाप्तं प्रमाणपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ११ ॥
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।
विभागपरीक्षासाधकप्रमाणपरीक्षेयं भाष। इति श्रीविश्वनाथभट्टा-
चार्यकृता न्यायवृत्तौ द्वितीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम्।

परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चात्मादीत्यात्मा विविच्यते। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घातमात्रमात्मा आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त इति, कुतः संशयः व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्वृक्षस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति। अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति। अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्य्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः कस्मात्॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्॥ १॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहमद्राक्षञ्चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यञ्चास्प्राक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्तृकौ नेन्द्रियेणैक-

---

तर्कप्रभृतितुल्यता भवति यत्कृपामन्तरा
यदीयकरुणाकणात्तरति मोहजालं जनः।
विधाय हृदयाम्बुजे रुचिरवाक्प्रधाराय तां
नमामि परदेवतां सततमेव वाणीमहम्॥

अथावसरतः प्रमेयेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टमात्मादिषट्कं तृतीये परीक्षणीयं तेनात्मादिषट्कं परीक्षैवाध्यायार्थः तत्रात्मादिचतुष्कपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः

कर्त्तृकौ। तयोऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य सङ्गृहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्त्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा। कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृकौ इन्द्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहणमिति। कथं न सङ्घातकर्तृकौ एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न सङ्घातः कस्मात् अनिवृत्तं हि सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तरग्रहणस्याप्रतिसन्धानमिन्द्रियान्तरेणेवेति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः, कस्मात् विषयव्यवस्थानात् व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते। यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षुः रूपं पश्यति एवं घ्राणादिष्वपीति तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् एवं सति किमन्येन चेतनेन सन्दिग्धत्वादहेतुः योऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः स किं चेतन-

---

[illegible]

त्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्त्वादिति सन्दिह्यते; चेतनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति ॥ २ ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं स्यात्, कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात्। यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मात्तेभ्योऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनुमीयते। तत्रेदमभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति। गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति। एवं विषयशेषेऽपि वाच्यम्। रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं रूपं पश्यति। तदेवमनियतपर्य्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्त्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्च नानाविषयान् स्वात्मकर्त्तृकान् प्रतिसन्धाय वेदयते सर्वार्थविषयञ्च शास्त्रं प्रतिपद्यते। अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रतिसन्धाय शब्दार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातग्रहणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति। सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेया व्यवस्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम्। आकृति-

---

अत्र ग्रहते। चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादिरूपत्वादिसमवायित्वमित्यत्राभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ॥ २ ॥

समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अनुमित्यादि जनकत्वे तु विनिगमकाभावः तेन ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादिभिन्ना-

सावन्तूदाहृतम्। तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति। इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसङ्घातमात्रम् ॥ ३ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्त्तुरसम्बन्धात् अकर्त्तुश्च सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादनिरोधसन्ततीभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात्। अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादिसङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति। तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्य्यवासो न स्यात्। तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् अनिष्टञ्चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥ ४ ॥

चाक्षुषस्य निवृत्तावपि स्पार्शनादिनाऽपि प्रत्यभिज्ञाप्रतीतेर्न इन्द्रियात्मवादो युक्त इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ॥ १४ ॥

ननु गौरोऽहं जानामीत्यादि प्रतीतेरस्तु शरीरस्यात्मत्वमत आह : पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा चौरस्य शारीरकं दुःखादिकं न स्यादिति यथा दाहो नाशः तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं

च्छेदो वा हिंसा अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्य्याश्रय कर्त्तृवधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्य्याश्रय कर्त्तृवधादिति कार्य्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयस्तदायतनं तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्त्ता तन्निमित्ताहि सुखदुःखसंवेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरेणेति तस्य वध उपघातः पीडा प्रमापं वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इदञ्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा ॥ ६ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति । सव्येन चक्षुषा दृष्टमर्थेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् । यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः । ७ ।

[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥

द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति अथवैकविनाशस्या-नियमाद्द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति अवपीड़नाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अव-पीड़ननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मादेकस्य व्यवधा-नानुपपत्तिः अनुमीयते चायं देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ॥ ११ ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्यचिदम्लफलस्य गृहीतसाहचर्य्ये रूपे गन्धे वा केन-चिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवभूतो गृह्यते तस्ये-न्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥ १२ ॥

न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ॥ १३ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

सन्धीयन्ते समानकर्त्तृकाणि न नानाकर्त्तृकाणि नाकर्त्तृकाणि किं तर्हि एककर्त्तृकाणि अद्राक्षमसुमर्थं यमेवैतर्हि पश्यामि अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसंवित्त, न खल्वसंविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति, ते खल्वेते द्वे ज्ञाने यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो नाकर्त्तृको न नानाकर्त्तृकः किं तर्हि एककर्त्तृक इति, सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरिसङ्ख्यायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्त्तव्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्याम्यमुमर्थं विजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वाऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां सुस्मूर्षाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरो भवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिञ्चानुभवेत्। न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥ १५ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] ॥ १६ ॥

न देहादिसंघातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति स्पर्शनेन स्पृशति एवम्मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति। एवं सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः, अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति। एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥ १७ ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं निरनुमानो नात्रानु-

---

ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यं तथा चैको ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञामात्रं किन्तु व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः ॥ १७ ॥

मानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामह इति। रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः, यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेषु तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम्। यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेर्न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्यो नित्य उतानित्य इति कुतः संशयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः। विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यञ्च प्रतिपादिते चात्मसद्भावे संशयानिवृत्तेरिति आत्मसद्भावे हेतुभिरेवास्य प्राग्देहभेदादवस्थानं सिद्धम् ऊर्द्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः॥ १८ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्त-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रेण न भवति पूर्वाभ्यासस्य पूर्वजन्मनि सति नान्यथेति सिद्धत्येतत्, अवतिष्ठतेऽयमूर्द्धं शरीरभेदादिति ॥ १९ ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः ॥२०॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः स्यात् हेत्वभावादयुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति, नावोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावादसम्बद्धार्थकमपार्थकमुच्यत इति। दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्तते यथा चेयं न निवर्त्तते तथा जातस्यापीति, क्रियाजातश्च पर्णविभागः संयोगप्रबोधः, सम्मीलने क्रियाहेतुश्चानुमेयः। एवञ्च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते। अथ निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतम् एवमात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च ॥ २० ॥

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

ऽपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वपूर्वानुभवाधीन स्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्थ चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ १९ ॥

अत्र शङ्कते। बालस्य हर्षादयो मुखविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भवः पद्मादीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २० ॥

उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्स्वभावात् तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, न चान्यत् पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् निमित्तमस्तीति। न चोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपादानं हर्षादीनं तस्मादयुक्तमेतत् इतश्च नित्य आत्मा ॥ २१ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥२२॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते स च नान्तरेणाहाराभ्यासम्। कया युक्त्या, दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात् स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ जातमात्रस्योपपद्यते, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त इति। स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीड़ितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्द्ध्वं देहभेदादिति। २२॥

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥२३॥

यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एव

[illegible]

स रागो जायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते, सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयाननुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः, एवं पूर्वशरीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेनेत्यादिनाऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति। कार्यं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ॥ २५ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते यथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते, अत्रायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च कस्मात् सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम्। अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते सङ्कल्प

[illegible]

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयो नावादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकं, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः, कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति। यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति तदिदमनेकभूतप्रकृतिशरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् न त्विदमित्थं भूतं तस्मात् पार्थिवगुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २८ ॥ क ॥

निश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥ २८ ॥ ख ॥

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ २८ ॥ ग ॥

[illegible] २८ ।

[illegible]

चानुपलब्धिरिति व्यतिरिच्य कुड्यासारमवस्थितस्य विषयस्योपलम्भो न कुड्यान्तरप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥ ३० ॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्वतादि, अण्वित्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्यग्रोधधानादि, तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि यावत् तावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्वव्यापकमिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वञ्चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुम् इदं खलु ॥ ३१ ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चावरण-

---

[illegible] ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible]

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥३६॥

यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षतः उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्भावात् क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमुद्भवसमाख्यात इति, अनुद्भूतरूपश्चायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्षं तेजो यथादित्यरश्मयः, उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा प्रदीपरश्मयः। उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादिसंयुक्तं तेजः। अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ३६ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥३७॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः
भूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि
चाक्षुषस्य व्यूहः, [illegible]
द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्ति[illegible]
द्रव्याणां विशिष्टरूपो व्यूह इन्द्रियवत्कर्मकारितः
कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ।

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो [illegible]

यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे
भौतिकधर्मो न भूतानि [illegible]
धर्मश्च दृष्टमिति । [illegible]

[illegible]
[illegible]

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकम्, तदभावेऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम्, कस्मात् पुनरभिभवोऽनुपलब्धिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ॥ ४१ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चेति चार्थः, यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्य्ययेऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४२ ॥

नन्वनुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिगमकमिति शङ्कायामाह । अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपत्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिः कुतः बाह्यप्रकाशानुग्रहात् शीतोष्णादिवदिन्द्रियाद्विषयोपलब्धेः चक्षुषोद्भूतरूपत्वे बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् अभिभूतत्वे च तत्कार्य्यत्वेनापि प्रत्यक्षजनकं न स्यादभिभूतस्य कार्य्याक्षमत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

ननु चक्षुषो नाभिभवः किन्तु तद्रूपस्य तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभावः किञ्चाभिभवाभावे न प्रत्यक्षितत्प्रत्यक्षजनके च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह । रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्व इति यावत् उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे हि अभिभवसम्भवो न त्वेवं प्रकृते सुवर्णादिवत् स्पर्शाभिभावकद्रव्यान्तरकल्पने च गौरवमिति भावः ॥ ४२ ॥

स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ॥ ४५ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टम्नाति सोऽप्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति, यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघात इति तन्न ॥ ४६ ॥

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेऽपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥

आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात् दाह्येऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसम्बन्धभेदाद्वाक्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं वाक्यार्थभेदः आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते अविघातात् कुम्भस्थमुदकन्तपति प्राप्तौ हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्पर्शस्य ग्रहणम् तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति, स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघातात् प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहो नाप्राप्यकारि तेज इति

रितप्रकाशकत्वेन तैजसत्वं सिध्यतीति ननु प्राप्यकारित्वं किं न स्यादत आह कुड्येति व्यवहितस्य तैजसत्वस्य प्रतिषेधे गोलकाश्रयत्वं न सम्भवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धेरित्याह। ४५।

ननु कुड्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्यकारित्वमित्याशङ्कायामाह। काचादिना स्वच्छद्रव्येणाप्रतिघातादप्रतिबन्धात् सन्निकर्ष उपपद्यत इति भावः। ४६।

आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यभावनियमादिति ॥ ४९ ॥

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन दृष्टानुमिता अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतेति न हीदमुपपद्यते रूपवद्गन्धोऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपमचाक्षुषं मा भूदिति अग्निप्रतिपत्तिवद्धूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति किं कारणम् यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वोभावः स्वोधर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूतविषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः प्रतिघाताप्रतीघातयोरुपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुड्यादिभिः प्रतिघातः, व्यवहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति यद्यपि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा कुतः संशयः ॥ ५० ॥

[illegible] ॥ ४९ ॥

[illegible] ॥ ५० ॥

[illegible] ॥ ५० ॥

गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषो रूपादिग्राहकस्तेषा-
मुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥ ५४ ॥

आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्ता त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नानाभूतानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वोवाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति, सन्दिग्धश्चाव्यतिरेकः पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

आत्मा मनसा सम्बध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्टमिति आत्मेन्द्रियमनोऽर्थ सन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः, न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति असाहचर्य्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकं, साहचर्य्ये हि विषयग्रहणानामन्धाद्यनुपपत्तिरिति ॥ ५६ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि

[illegible]

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिध्यति, कस्मात् तेषामर्थानां बहुत्वात्, बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः, स्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शुक्लहरितादीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः रसाः कटुकादयः शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यस्येन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥ ५९ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥६०॥

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धादिग्रहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः अर्थैकदेशञ्चाश्रित्य विषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रतिषेधति, तस्मादयुक्तोऽयं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति। स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोऽनुष्णशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा ग्रहणम् ग्राहकान्तरं प्रयोजयति, स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वात्। येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति। एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दानामिति, गन्धादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि, तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति, यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणाम् ॥ ६० ॥

नहीति। इन्द्रियार्थानां शीतोष्णादीनां बहुत्वादिन्द्रियाणां बहुत्वप्रसङ्गादिन्द्रियार्थपञ्चत्वादिन्द्रियभेदो न युक्तः ॥ ५९ ॥

गन्धत्वेति। एतत्प्रतिषेधो न गन्धादीनां सौरभादीनां गन्धत्वाद्यव्यतिरेकात्-

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥६१॥

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृति जातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्तरनिरपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते, अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत व्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन् सूत्रे कृतभाष्यमिति, तस्माद्बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि, अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चेन्द्रियाणाम् सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गम्, कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गम्, नासाधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णछिद्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वादिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, स्पर्शनादीनि

गन्धत्वादिसत्त्वात् तथा च विभाजकगन्धत्वावच्छिन्नग्राहकत्वमभिप्रेतं न त्वन्यतरधर्मावच्छिन्नग्राहकत्वमिति भावः ॥ ६० ॥

यदि गन्धत्वादिना सुरभ्यादीनामैक्यं तदा विषयत्वेन गन्धरसादीनामप्यैक्यादिन्द्रियैक्यं स्यादिति ।

मङ्कते । विषयत्वाव्यतिरेकाद्विषयत्वेनैक्यात् ॥ ६१ ॥

दूषयति । इन्द्रियाणामैक्यं न हेतुमाह बुद्धीत्यादि बुद्धेरावृपादेयंलक्षणं चाक्षुषत्वादि तत्पञ्चत्वेन तदवच्छिन्नकरणानां पञ्चत्वम् ;एवमधिष्ठानं करादि-

त्विन्द्रियाणि विषया एवान्नयोपसर्पणात् प्रत्यासीदन्ति, सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणे नानुमेयानि, चक्षुः कृष्णसाराश्रयं वहिर्निःसृतं विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्यदाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति । जातिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम्, कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥ ६२ ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः, वायुः स्पर्शव्यञ्जकः, आपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो रूपव्यञ्जकं, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति, गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इत्यत आह ॥ ६३ ॥

विषयग्रहणत्वात् गतिः दूरादौ गमनम् इदं चक्षुरधिकृत्य यथा गतिः प्रकारस्तथा च प्रकाराणां बहुत्वात् चक्षुर्हि गत्वा गृह्णाति स्वदेशावच्छेदेन श्रोत्रं कर्णावच्छेदेनेत्यादिप्रकारभेदात् आकृतिर्गोलकानां संस्थानविशेषः जातिः पृथिवीत्वादि वस्तुतो जातिः धर्मेण श्रोत्रसंग्रहः ॥ ६२ ॥

घ्राणादिः पृथिवीत्वादिजातिमान् । भूतानां पृथिव्यादीनां ये गुणविशेषा गन्धादयस्तदुपलम्भकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिदृष्टान्तेन पृथिवीत्वादि साधनमिति भावः ॥ ६३ ॥

[illegible]न्द्रियाणामात्मकप्रकरणम् ॥ ११ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्य्यन्ताः पृथिव्याः अप्तेजो वायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥

स्पर्शपर्य्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाशस्योत्तरं शब्दः स्पर्शपर्य्यन्तेभ्य इति कथन्तरन्निर्देशः स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते, उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्य्यन्तेभ्यः परशब्द इति तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्य्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ॥ ६४ ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्य्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध एवैको गृह्यते एवं शेषेष्वपीति कथं तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥ ६५ ॥

एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोस्त्रयाणां चानुपलब्धिः, घ्राणेन रस-

[illegible] । स्पर्शपर्य्यन्ताः [illegible] पूर्वं पूर्वं [illegible] [illegible] गुणाः [illegible] शब्द आकाशस्य गुणः [illegible] [illegible] ॥६४॥

[illegible] । [illegible] गुणनियोगो न युक्तः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६५ ॥

रूपस्पर्शानां रसेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्शस्येति, कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ॥ ६६ ॥

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

अबादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्वपीति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति नियमश्चोपपद्यते कथम् ॥ ६७ ॥

विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः संसर्गनियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥ ६८ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात् तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतन्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यता-

---

ननु पृथिव्यादावुपलभ्यमानानां रसादीनां का गतिरित्यत आह । उत्तरोत्तरासाम् रूपादीनाम् एकैकस्यैव एकैकक्रमेण तदुत्तरोत्तरगुणसद्भावात् रसादिगुणसद्भावात् तदुपलब्धिरेषां रसादीनां प्राप्तादिनाऽनुपलब्धिरित्यर्थः ।६६।

तर्हि कथं पृथिव्यादौ रसादिग्रहणं तत्राह । यदा पृथिव्यादिभिरेव जलादिना हि यस्मात् विष्टं समवं तदा च पृथिव्यादवच्छिन्न जलादिना रसनासंयोगाद्रसादिग्रह इति भावः । ६७ । ६८ ।

विष्टत्वाद्रूपवान् वायुरिति नियमकारणं नास्तीति। दृष्टञ्च तैजसेन स्पर्शेन वायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रहणमिति न च तेनैव तस्याभिभव इति। तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्यन् सर्वगुणानुपलब्धेरिति चोदितं समाधीयते ॥ ६९ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानं का प्रधानता विषयग्राहकत्वं, को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वं, यथा वाह्यानां पार्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां न सर्वगुणव्यञ्जकत्वं, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानां सर्वगुणग्राहकत्वम्। गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं तस्मात् घ्राणादिभिर्न सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति। यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद्घ्राणं गन्धग्राहकम् एवं रसनादिष्वपीति तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति किं कृतं पुनर्व्यवस्थानं किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानीन्द्रियाणि न सर्वाणीति ॥ ७० ॥

तद्व्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षत्वादुद्भूतस्पर्शविशेषस्य रूपस्पर्शवद्वृत्ते चक्षुषा त्वचा च ग्रहणं न स्यादूपादेश्च कपित्थादावग्निसंयोगेन क्वचिच्च परम्परया पैलुत्वे गौरवमिति भावः। ६९।

गन्धादेः पृथिव्यादिगुणत्वे घ्राणादिनापि तदग्रहणप्रसङ्गः इत्यत सिद्धान्तमाह। पूर्वंपूर्वं घ्राणादिकं तत्तत्प्रधानं गन्धादिप्रधानं प्राधान्ये बीजमाह गुणोत्कर्षादुद्भूतगन्धादेरुत्कर्षात्तद्व्यञ्जकत्वात् तथा च गन्धादिषु मध्ये व्यवस्थायामुद्भूतस्यैव ग्राहकत्वं घ्राणादीनामिति। ७०।

अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष संस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्द प्रकृष्टो यथा विषयो भूयानित्युच्यते। यथा पृथगर्थक्रिया समर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्वं सर्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्त्यन्ते न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत् ॥ ७१ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणेनेति चेत् स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा सह वाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्ध ग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं शेषाणामपि यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य ग्राह्यश्चेत्तत आह ॥ ७२॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम्। यो ब्रूते यथा वाह्यद्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदं तुल्यो ह्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव इति ॥ ७३ ॥

ननु पृथिव्यन्तरस्यापि गन्धप्राधान्यात् किमिन्द्रियं किमनिन्द्रियमित्यत्राह। भूयस्त्वात् जलाद्यविशिष्टपृथिव्याद्यारब्धत्वात्तद्वयस्यानं घ्राणादीन्द्रियत्वव्यवस्थितिः ॥ ७१ ॥

घ्राणादीनां गन्धादिगुणवत्त्वे मानमाह। सगुणानां गन्धादिविशिष्टानां घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् गन्धादिसाक्षात्कारकारणत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादौ तथैव दर्शनात् ॥ ७२ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ॥ ७४ ॥

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वञ्चाकाशस्येति, परिशेषश्चानुमानं वेदितव्यम्, आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् अस्ति चेदं श्रोत्रमाकाशञ्च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति ॥ ७५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

इत्यश्च गन्धादिविज्ञानप्रत्यक्षत्वादनुद्भूतत्वकल्पनमित्याशयेनाह । तेन इन्द्रियेण तस्य सगुणस्येन्द्रियस्याग्रहणादनुद्भूतकल्पनमिति ॥ ७३ ॥

नन्विन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वनियमो नेत्याशङ्कते । उक्तनियमो न युक्तः शब्दस्य श्रोत्रगुणस्योपलब्धेः ॥ ७४ ॥

समाधत्ते । द्रव्यगुणानां रूपशब्दादीनां परस्परं वैधर्म्याच्छब्दस्योपलब्धिर्न चक्षूरूपादीनां शब्दान्वयस्य लाघवेनैक्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७५ ॥

समाप्तमर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् आत्मादिप्रमेयचतुष्कपरीक्षणं नाम ।

तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम्।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किमनित्या नित्या वेति कुतः संशयः।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

अस्पर्शवत्त्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते। बुद्धौ विशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्वं विपर्य्ययश्च यथास्वमनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संशयः। अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः, सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या बुद्धिः सुखादिवत्, भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति न चोपजनापायौ अन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकाल्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत् सिद्धम्, प्रमाणसिद्धञ्चेदम् शास्त्रेऽप्युक्तम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येवमादि, तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति। दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थन्तु प्रकरणम्। एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्याः बुद्धिरिति साधनं प्रचक्षते ॥ १ ॥

अथ क्रमप्राप्ततया बुद्धेर्मनसश्च परीक्षा सप्तभिः प्रकरणैस्तत्परीक्षैव चाह्निकार्थः परे तु शरीरावच्छेद्यव्याप्यभोगानुकूलसम्बन्धवत्परीक्षा शरीरान्तर्वर्त्तिप्रमेयपरीक्षेवाह्निकार्थ इति तदसत् इन्द्रियपरीक्षायामतिव्याप्तेः तत्र च बुद्धिपरीक्षा पञ्चभिः प्रकरणैः तत्रादौ बुद्ध्यनित्यताप्रकरणं तत्र संशयदर्शनाय सूत्रम्। कर्मण आकाशस्य च साधर्म्यान्निस्पर्शत्वाद्बुद्धिपदार्थे नित्यत्वसंशयः बुद्धिपदं नित्यमर्थं न वेति संशयपर्य्यवसन्नः ॥ १ ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं यं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिजानातीति ॥ २ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति किं कारणम् चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति, चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तमिति, करणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम्, ज्ञानञ्चेद्बुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वम् ज्ञानेन च बुद्धौ वर्त्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम्। पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्यते पश्यत्युपलभ्यत इत्येकोऽयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अद्धा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एवञ्चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरण-

---

तत्र बुद्धेर्नित्यत्वं सांख्यः साधयति। बुद्धिर्भिद्येति शेषः योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं घटं स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानमेतद् वृत्तिमन्तं विषयीकरोति न चात्मा तथा तस्य ज्ञानधर्मानधिकरणत्वस्य कूटस्थत्वात् तथाच वृत्तिमती बुद्धिरेव वृत्तिस्तु तस्याः परिणामः बुद्धेरन्याविर्भावतिरोभावादेव न कूटस्थविनाशाविति । २ ।

स्येति प्रतिपुरुषञ्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतु-वचनम्। यञ्च प्रतिजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते कश्चिद्-बुध्यते कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनो बोधोपलब्धा द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा इति, अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थस्याभेद इति चेत् समान-मभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्म-न्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति यदि पुन-र्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवोच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेत-देवं न तु मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वात्। दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानं सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति। यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति ॥ ३ ॥

न युगपद्ग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्तीनामव-स्थानमिति यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥ ४ ॥

परिहरति। साध्यसमत्वात् असिद्धत्वात् प्रतिसन्धातृत्वं न हेतुः अहं जानामीत्यादिना आत्मन एव प्रतिसन्धातृप्रत्ययात् अनादिनिधनत्वेन तस्य कौटस्थ्यम् अन्याहृश्यं त्वसिद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

बुद्धेरेव स्थायिन्या यथाविषयं ज्ञानात्मिका वृत्तयो वृत्तिमदभिन्ना वह्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्तीति सांख्यमतं निरस्यति। वृत्तिवृत्तिमतोरभेदे वृत्तिमदवस्थित्या

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः प्रसज्यते विपर्य्यये च नानात्वमिति। अविभुः चैकं मनः पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयुज्यत इति ॥ ५ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥ ६ ॥

अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थको व्यासङ्गः इति। विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्य्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥ ७ ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्या-

वृत्तेरव्यवस्थितिर्वाच्या तदा च सर्वपदार्थग्रहणं युगपत् स्यात् न चैवं तस्मान्नाभेद इति ॥ ४ ॥

अथ वृत्तीनामनवस्थायित्वमुच्यते तत्राह। अप्रत्यभिज्ञाने प्रत्यभिज्ञानस्य अभावे विनाशे वृत्तिमतोऽपि विनाशः स्यादतो न द्वयोरैक्यम् ॥ ५ ॥

अयुगपद्ग्रहणं समर्थते क्रमेत्यादिना .मनस इत्यादि मनसोऽणुत्वादिन्द्रियैः सह क्रमेण सम्बन्धात् ज्ञानानां क्रमिकत्वं तदा च अविभु चैकं मनः पर्य्यायेण सर्वैरिन्द्रियैः .सम्बध्यत इत्यवतारमाह तदिन्द्रियमनःसंयोगे सति ज्ञानमुत्पद्यते ॥ ६ ॥

तदतिरिक्ते ज्ञानाभावमनुपपादयति। अप्रत्यभिज्ञानं तदिन्द्रियसम्बन्धाभावः विषयान्तरे इन्द्रियान्तरे मनसः सम्बन्धादित्यर्थः ॥ ७ ॥

भावः। तत्र क्रमवृत्तित्वाभावादयुगपद्ग्रहणानुपपत्तिरि-गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं लिङ्गान्तरेणानुमीयते। यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानप्रतीघातेनानुमीयत इति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे, प्रतिषिद्धमिति एकञ्चान्तःकरणं नाना चैता ज्ञानात्मिका वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति। एतेन विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः। विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरणस्येति केनचिदिन्द्रियेण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति। अयं तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति। एवमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥ ८ ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥९॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति। एवं विषयान्तरोपधानादिति ॥ ९ ॥

त्वन्मते चेदन्नोपपद्यत इत्याह। त्वन्मते मनसः क्रमेणेन्द्रियसम्बन्धो न मनसो विभुत्वेन गत्यभावात् परेतु नकारो न सूत्रान्तर्गतः किन्तु विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगो नेति साध्याहतरपिव्यायान् इत्याहुः ॥ ८ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोर्वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदप्रत्ययप्रतिपादनाय प्रवृत्ते। यथा जवाकुसुमादिसन्निधानादेकस्यापि स्फटिकस्य तत्तद्रूपाभिमानस्तथाहमिदमिन्नापि वृत्तिस्तत्तद्विषयसन्निकर्षवशान्नानेव प्रतिभासत इति ॥ ९ ॥

न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञानानां क्रमेणोपजननापायदर्शनात् क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति। स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्येतदनृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥ १० ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुध्यन्त इति, कथं क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनां क्षणश्चाल्पीयान् कालः, क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु पक्तिनिर्वृत्तस्याहाररसस्य शरीररुधिरादिभावेनोपचयोऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्त्तते उपचयाद्व्यक्तीना-

---

दूषयति। भवतु साधकाभावान्नोक्तं दूषणमित्यत आह न हेत्वभावादिति [illegible] भाष्यमिति टीकादर्शनादिदं सूत्रं किन्तु पुस्तकदा [illegible] भाष्यकृता तदुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

स्फटिके इव नानात्वस्य [illegible] दृश्यते। स्फटिकान्यत्वाभिमानवदित्यत्र हेतुः कुतः स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः [illegible]

नाम्, विनाशकारणञ्चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः। यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचितावयवञ्चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे न कारणमुभयथाप्युपलभ्यत इति। १३।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः॥ १४॥

यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणञ्चाभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति। १४।

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः॥ १५॥

क्षीरविनाशलिङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्ति लिङ्गं दध्युत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतो नानुपलब्धिः। विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्तीनां न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परिहारमाह। १५।

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात्॥ १६॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह। परिणाम-

एवञ्च निरीक्षमाणावयवानां घटादीनां न च स्फटिके विनाशकारणमुपलभ्यते इति पूर्वविनाशोऽपरोत्पत्तिश्च स्यादिति भावः। १३।

क्षीरविनाशे इति। दध्युत्पत्तिवद्दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवत् तदुपपत्तिः पूर्वस्फटिक-विनाशकारणानुपलब्धेरपरस्फटिकोत्पत्तिकारणानुपलब्धेश्चोपपत्तिः स्यादिति भावः। १४।

लिङ्गत इत्यादि। यतः क्षीरविनाशस्य च दध्युत्पत्तिकारणं गृह्यते न तथैवं स्फटिकविनाशोत्पत्तिलिङ्गमस्तीति तत्कारणकल्पनम्। १५।

दधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कुम्भस्य विनाशः उत्पत्तिकारणाभावाच्चोत्पत्तिः एवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानञ्च दृष्टान्तवचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युपलब्धिवच्चेति तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति, अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। कुम्भवन्न निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् क्षीरदधिवत्तु निष्कारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता तत्कारणमनुमेयम्, कार्य्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धिरिति। इदन्तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां गुण इति प्रसिद्धोऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति। तत्रायं विशेषः। १८।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१९॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात्, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्ष-

---

[illegible]

[illegible]

विभु । मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥ २१ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

[illegible] ॥ २० ॥

[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] ॥ २३ ॥

मिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति अन्यत् खलु चैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य युक्तोभाव इति, स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्, न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न च मनसि ज्ञातर्य्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम्, अस्तु तर्हि मनो गुणोज्ञानम् ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणोज्ञानम्, कस्य तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्, वशी ज्ञाता, वश्यं करणं, ज्ञानगुणत्वे च करणभावनिवृत्तिः घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानाभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति तत्र यज्ज्ञानगुणं स आत्मा, यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रन्नार्थभेद इति युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन इति चार्थः योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्य्युपपद्यते नाणौ मनसीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः,

---

बुद्धेरात्मगुणत्वं यद्यप्यात्मपरीक्षात एव सिद्धप्रायं तथापि विशिष्य व्युत्पादनाय बुद्ध्यात्मगुणत्वप्रकरणं तत्र चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियादिनिष्ठत्वमेवास्तु भेर्य्याकाशसंयोगाधीनशब्दस्याकाशनिष्ठत्ववदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्। बुद्धिर्नेन्द्रियस्य न वार्थस्य गुणस्तन्नाशेऽपि ज्ञानस्य स्मरणस्यावस्थानात् उत्पत्तेः न ह्यनुभवितुरभावे स्मरणमुपपद्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १९ ॥

विभु । मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संयोगाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्तः इति युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥२२॥

गन्धाद्युपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वात् मनसः अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥ २१ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥ २३ ॥

मनोऽणुत्वं निरस्यति । युगपद्[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] एवं [illegible]
[illegible] । २० ।

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । २१ ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । २२ ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । २३ ।

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्य्यायेण मनः सन्निकृष्यते आत्ममनःसन्निकर्षात् स्मृतयोऽपि पर्य्यायेण भवन्तीति ॥ २६ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्म्माशयसहितो जीवनमिष्यते। तत्रास्य प्राक् प्रापणादन्तःशरीरे वर्त्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यत इति ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्यमन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥ २८ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

आशुगति मनस्तस्य वहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यत इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसोऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्य्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्य्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्यचिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति तच्चैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्मनः संयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात् उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते, क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। उक्तप्रतिषेधेन युक्तः स्मरतः शरीरधारणरूपाया उपपत्तेर्युक्तिरन्यथा मनसो वहिर्भावे शरीरावच्छिन्नात्ममनोयोगाभावेन प्रयत्नाभावे शरीरधारणं न स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

पुनःशङ्कते। शरीराधारणं न मनसः आशुगतित्वाच्छीघ्रमेव शरीरे परावृत्तेः ॥ ३० ॥

दूषयति। मनसः शीघ्रमागमनं न युक्तं स्मरणे कालनियमाभावात् कदाचिच्छीघ्रं स्मर्य्यते कदाचित्प्रणिधानादियत्नेनापीति न च प्रणिधानं शरीरान्निः-

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ३२

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः, कथं स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च, यदि तावदात्माऽमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्त्तव्यः। न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कञ्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, ज्ञत्वञ्च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च ॥ ३२ ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः, दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः, यदृच्छया

[illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible] ॥ ३२ ॥

तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया, नाकस्मिकः संयोगःइति, कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत् समानं, कर्मादृष्टं पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति। तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञाताभिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति पूर्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति कः खल्विदानीं कारणयौगपद्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ॥ ३३ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्-युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥ ३४ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

एतन्निराकरोति। नृत्यादिकं पश्यतः कण्टकादिना पादव्यधनेन तदवच्छेदेन मनःसंयोगो यथा जायते तथैतदपीति भावः इतरथा तत्र मनःसंयोगेऽप्युक्तदोषाः स्युः अदृष्टविशेषाधीनकर्मवशात्तथाविति चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः ॥ ३३ ॥

धारणायौगपद्यं स्वयमुपपादयति। प्रणिधानं चित्तैकाग्र्यं शुश्रूषेति यावत् लिङ्गग्रहणम् उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतो योजनीयं तत्र क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकस्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यत् खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्त-मुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् ततः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः, बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित् स्मृतिहेतुः तस्यानु-चिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न चायं स्मर्त्ता सर्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते, एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्, प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति। प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्म-विशेषादुपभोगवन्नियमः। प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मात् नोत्पद्यते यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति। एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञान-मुत्पादयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य प्रत्यय-पर्य्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तः, हेतु-र्नास्तीति चेन्मन्यसे न करणस्य प्रत्ययपर्य्याये सामर्थ्यात् नैक-स्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, न चानेकस्मिंस्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्य्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्थम्भूतमिति न ज्ञातुर्विकरणधर्म्मिणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति, अयञ्च द्वितीयः प्रतिषेधः अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसम-वायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्वचिद्देशेऽवस्थित-शरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तेन यदा मनःसंयुज्यते तदा ज्ञातपूर्व्वस्यानेकस्य युगपत् स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्य्यायाभावादिति आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृति-यौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, शब्दसन्ताने तु श्रोत्राधिष्ठान-प्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्ते-र्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्व एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानस-

ज्ञायाद्देकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति यत् पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्यचिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुम् इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च, तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति। अत्र भूतचैतनिक आह ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवाय-

---

नन्विच्छादीनां मनोधर्मत्वात्तेषां ज्ञानजन्यत्वात् सामानाधिकरण्येन च तत्र कार्यकारणभावात् कथं ज्ञानस्यात्मगुणत्वमित्याशङ्कायां सिद्धान्तसूत्रम्। ज्ञस्य ज्ञानवत आत्मन इच्छादयः हेतुमाह आरम्भनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषनिमित्तत्वादिति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिच्छाद्वेषजन्यत्वात्तत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः यद्वा ज्ञस्य ज्ञानवतो याविच्छाद्वेषौ तन्निमित्तत्वादित्यर्थः तथा च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां सामानाधिकरण्यं नासिद्धम् ॥ ३६ ॥

नन्वस्तु तेषां सामानाधिकरण्यं परन्तु तेषामधिकरणं कायाकारः पार्थि-

वीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नैर्योग इति चैतन्यम् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

शरीरे चैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नैर्योग इति प्राप्तं परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति। अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः न तर्ह्ययं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नैर्योग इति। अयं तर्ह्यन्योऽर्थः तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत् त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषः, लोष्टादिषु च लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाप्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति ॥ ३८ ॥

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३९ ॥

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः, न च मृत्सिकता-

---

[illegible]

नामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः तस्मात् तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ॥ ३९ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किं तर्हि प्रयोज्याश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः। यस्य तु ज्ञानाद्भूतानामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात्। यथा भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमेन एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्याताम्। तस्मात् प्रयोजकाश्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम्। एकशरीरे तु ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानम्। भूतचैतनिकस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञातृबहुत्वं प्राप्तम्, ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति। यथा नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एवमेकशरीरेऽपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातृबहुत्वस्येति दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम् सोऽनुमानमन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्वादिषूपादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानम्। अन्यत्रापि च। त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्ति-

---

न्मने व्युत्पादयति। तद्विशेषकौ तयोश्चेतनाचेतनयोर्विशेषकौ इतरव्यावर्त्तकौ नियमानियमौ समवायेन ज्ञातृत्वनियमतदभावौ समवायेन ज्ञानेच्छादीनां

विशेषो भूतानामन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थाराधनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः, अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते, तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति । भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥ ४० ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४१ ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः । पारतन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्त्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युरिति । अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात्

चैतन्यधर्मत्वादवधेयस्तदा च शरीरे तेषां [illegible] परस्परं [illegible] क्रिया वस्तुतस्तु चैतन्य [illegible] भावः । ४० ।

इच्छादीनां मनोगुणत्वाभावे दृष्टान्तमाह । इच्छादय इति [illegible]

अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्योपपद्यत इति, अयायं सिद्धोपसंग्रहः॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति। अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मञ्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गे

हेतुत्वात् ज्ञानेच्छादीनां सामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावात् पारतन्त्र्यात् मनसश्चेतन सहकारित्वादिच्छादयो न तद्गुणाः वस्तुतस्तु इच्छादीनां पारतन्त्र्यात् पराधीनविषयताशालित्वात् इच्छादीनां हि समानाधिकरणस्वजनकज्ञानविषयतैव विषयता ज्ञानवैयधिकरण्ये च तन्न स्यादिति भावः स्वकृतात् स्वयंकृतात् कर्मणः अभ्यागमो भोगः स मनसो यथादिमत्त्वेन स्यान्नत्वन्यकृतात्कर्मणो भोगः नचा भोगोऽपि मनसः भोक्तृबन्धमोक्षादिभागिन एकात्मत्वात्तद्भिन्नः आत्मनि मानाभावात् आत्मनः सुखादिसाक्षात्कारानुरोधान्महत्त्वं मनसश्च धर्मिग्राहकमानादणुत्वसतोऽपि नैक्यं न च मनसः परमाणुत्वाल्लाघवाच्च नित्यत्वं तन्मतं तथाचात्ममनसोर्नित्यत्वात् सदाज्ञानादिप्रसङ्गादनिर्मोक्षः स्यादतोऽन्तःकरणस्यानित्यत्वं तन्नाशश्च मोक्ष इति वाच्यम् अदृष्टाद्यभावेन नित्ययोरपि वन्ध्ययोरिव फलाजनकत्वात् न च ज्ञानादिकं प्रक्रम्य इत्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्मनस एव ज्ञानादिकं अभेदसुखिनोपादानोपादेयभावकथनादिति वाच्यं अन्नं वै प्राणा इत्यादौ निमित्तेऽपि दर्शनात् कारणत्वमात्रे तात्पर्य्यादिति तत्त्वम्॥ ४१ ॥

आत्मगुणत्वमुपसंहरति। इच्छादिकमात्मगुण इत्यादि हेतुनाह परिशेषात्

देवेषूपपद्यते अधर्मञ्चरित्वा देहभेदान्नरकेषूपपद्यत इति उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्वे नित्ये चाश्रयवती बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यत इति। एकसत्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते। शरीरबन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्ततिमात्रे त्वेकसत्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सन्धावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति बुद्धिसन्ततिमात्रे च सत्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठितञ्च स्यात्, ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति, सोऽयमेको ज्ञाता पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥ ४२ ॥

स्मरणन्त्वात्मनोज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसन्ततिमात्रस्येति, तुशब्दोऽवधारणे, कथं ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञ इत्यस्य स्वभावः स्वोधर्मः। अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन सम्बध्यते तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि

शरीरादिहेतुनिराकाम् यथोक्तहेतूनां दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्यादीनां उपपत्तिः उपपन्नत्वात् । ४२ ।

स्मृतेरात्मगुणत्वकथनेनेदमपि क्षणिकबुद्धिक्षणवाद [illegible] । [illegible]
[illegible]

प्रज्ञातमिदमिति वर्त्तते तदनुपाये स्यो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धि-प्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति। स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपदस्मरणमित्युक्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति, स्मृतिः खलु ॥ ४३ ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयाऽर्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं, सुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनञ्चार्थस्मृतिकारणम्, निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमोऽर्थानाम् एकग्रन्थोपयताः खल्वर्था अन्योऽन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा वा भवन्तीति। धारणाशास्त्रकृतो वा, प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्यानामुपनिःक्षेपो निबन्ध इति, अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति, लिङ्गं पुनः संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति, संयोगी यथा धूमोऽग्नेः, गोर्विषाणं, पाणिः पादस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति।

वृत्तित्वे सिद्धः स्मृतेरात्मवृत्तित्वमपि सिद्धं परे तु ज्ञानस्याशुविनाशित्वात्कथं स्मृतिहेतुत्वमित्यत आह' स्मरणमित्यादि ज्ञानवतः स्वभावः संस्कारः तस्मादित्यर्थः इत्याहुः ॥ ४३ ॥

स्मृतेर्यौगपद्यसमाधानाय प्रणिधानादीनामुद्बोधकानां क्रमो हेतुरुक्तस्तत्र प्रणिधानादीनि दर्शयति। स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात्परं श्रुतस्य प्रत्येकमभेदेनान्वयः प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणं निबन्ध एकग्रन्थोप-

लक्षणं पञ्चावयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामिदमिति, सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि, परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्य्यते, आश्रयात् ग्रामण्या तदधीनं स्मरति। आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति, सम्बन्धात् अन्तेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति, आनन्तर्य्यात् इति करणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति, एककार्य्यात् कर्त्रन्तरदर्शनात् कर्त्रन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्य्यते, अतिशयात् येनातिशय उत्पादितः, प्राप्ते, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्य्यन्ते, सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्य्यते, इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यञ्च द्वेष्टि तं स्मरति, भयात् यतो बिभेति, अर्थित्वात् येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रियाया रथेन रथकारं स्मरति, रागात् यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति धर्म्मात् जात्यन्तरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति, अधर्म्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसङ्ख्यानमिति, अनित्यायाञ्च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् काला-

---

निदर्शनं यथा प्रमादेन [illegible] अभ्यासः [illegible] यथा [illegible] [illegible] अभ्यासो दृढतरसंस्कार [illegible] इति केचित् [illegible] [illegible] यथा [illegible] साहचर्य्यं देशादिः [illegible] [illegible] [illegible]

यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति, कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तदर्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणं तच्च विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानुत्पत्तिनिमित्ताभावात्, यत्र समानधर्मयुक्तश्च धर्मो गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणं, यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणं, समानधर्मायोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं तत्र यद्-ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थाना-दिति यथाविषयञ्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनां सामान्यविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषयञ्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः, तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः धर्मिणः खल्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्धयस्ता उभय्यो यदा धर्मिणि वर्त्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणमभि-प्रेत्य यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं धर्मिणमभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न चेद-मव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वाऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति इदं हि न ॥ ४८ ॥

प्रदीपार्च्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥४९॥

उत्तरयति। प्रतिषेद्धव्यस्य बुद्धेराशुविनाशित्वस्याभ्यनुज्ञा त्वया कृता विद्युत्सम्पातदृष्टान्तरूपस्य हेतोः साधकस्योपादानात् तथा चाशुतोवाध इति भावः ॥ ४८ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां प्रतिपत्तव्यम्, कथं प्रदीपार्चिः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानवस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चींषि तावत्यो बुद्धय इति दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति, चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ॥ ४९ ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

सांशयिकः सति भावः स्वगुणोऽप्सु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्चोष्णता, तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणश्चेतना कस्मात्॥ ५० ॥

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते। यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्कारवदिति चेन्न कारणानुच्छेदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कारस्तथाविधे एवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं संस्कारानुपपत्ति-

---

ननु तर्हि तद्दृष्टान्तेनान्यासां बुद्धीनामनवस्थायित्वमित्याह। यथा प्रदीपार्चिषां सन्तन्यमानानामनवस्थायित्वेऽप्यभिव्यक्तग्रहणं तथान्यत्रापि स्यात् विद्युत्सम्पातस्थले या बुद्धिरुत्पन्ना सा स्वविषये व्यक्तैवेति भावः। ४९॥

समाप्तं बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम्। ३६।

अथ बुद्धेः शरीरगुणत्वाभावप्रकरणं न च प्रागेव तन्निरासादनारम्भणीयमेतत् गौरोऽहं जानामीत्याद्यनुभवेन तत्साधकानामाभासीकरणादतो विमृश्य तद्व्युत्पादनाय संशयबीजमाह। द्रव्ये चन्दनादौ स्वगुणस्य रूपादेः परगुणस्य शैत्यादेश्च ग्रहादेवं शरीरे रूपादेरीदृशस्य च ग्रहात् बुद्ध्यादिः शरीरगुणो न वेति संशयः। ५०।

तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। न शरीरगुणश्चेतनेति पादौ भाष्यकृतः पूरणं न

भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते, तस्मात् संस्कारवदित्यसमः समाधिः अथापि शरीरस्थश्चेतनोत्पत्तिकारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं वोभयस्थं वा, तत्र नियमहेत्वभावात् शरीरस्थेन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिन्नेति नियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तरस्थेन शरीर एव चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति उभयस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति, यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥ ५१ ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

नात्यन्तं रूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति, अथापि ॥ ५२ ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥५३॥

शरीरविशेषगुण इत्यर्थः अयं तर्काकारः बुद्ध्यादिकं शरीरविशेषगुणः स्याच्चेच्छरीरभावि स्यात् रूपादिवत् तत्परिहार्य्यं चानुमानं बुद्ध्यादिकं न शरीरविशेषगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् व्यतिरेके रूपवद्वा अयावद्द्रव्यभावित्व च आश्रयत्वाभिमतकालीननाशप्रतियोगित्वम् ॥ ५१ ॥

पिठरपाकमते व्यभिचारमाशङ्कते। शरीरे पाकाधीनरूपादिना व्यभिचारान्नोक्तं साधनं युक्तमित्यर्थः परे तु सिद्धान्तसूत्रत्वेनेदं तथा हि पाकजरूपेण व्यभिचारः शङ्कनीयः पाकजगुणान्तरस्य रूपान्तरस्योत्पत्तेः तथा च स्वसमानाधिकरणस्वसमानजातीयासमानकालीनत्वं पूर्वोक्तहेतौ नाशप्रतियोगित्वे विशेषणीयमित्यर्थ इत्याहुः ॥ ५२ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्, न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायिगुणान्तरं गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः, तस्मादप्रतिपिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्त्तेत न तु वर्त्तते तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति, इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥ ५३ ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता इति न क्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः, शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गमेवमेकशरीरेऽपि स्यात् न तु भवति तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति सा न ॥ ५४ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥

सिद्धान्तसूत्रं पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनि पूर्वशरीरप्रतिपदके शरीरान्तरे सिद्धेः घटादौ पाकजरूपवत्त्वेऽपि शरीरे न तत्सम्भवः शरीरावयवानां चक्षुरादीनामपि संयोगविशेषेण नाशासम्भवत्वात् घटे तु पाकजानां प्रतिद्वन्द्विनोऽग्निसंयोगात् सिद्धेः तथा च दाहकाग्निसंयोगजन्यनाशप्रतियोगित्वकदेहेनाग्निसंयोग नाग्न्यग्निसंयोगजन्ये च न व्यभिचार इत्याहुः अन्ये तु शरीरगुणत्वाभावे हेत्वन्तरमाह प्रतिद्वन्द्वीति पाकजानां पूर्वरूपादिकं प्रतिद्वन्द्विविरोधि पर्यायेन रूपे विद्यमाने रूपान्तराभावात् प्रकृते निर्व्याजन् ज्ञाने सत्यपि द्वितीयक्षणे ज्ञानान्तरोत्पत्त्यादिकं न शरीरविशेषगुण इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ५३ ॥

हेत्वन्तरमाह । शरीरविशेषगुणानामिति भेदः ज्ञानसुखादिकन्तु न शरीरव्यापकं शरीरावयवेष्वेव यदाद्यभिव्यक्तत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति। अनुपपन्नं शरीरव्यापित्वादिति ॥ ५५ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥५६॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुखदुःखसंवित्त्यायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते। अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादीनामिति, इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ॥ ५६ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

द्विविधश्च शरीरगुणः अप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् इन्द्रियग्राह्यश्च रूपादिः, विधान्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात् नेन्द्रियग्राह्या मनोविषयत्वात्, तस्मात् द्रव्यान्तरगुण इति ॥ ५७ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

यथेतरेतरविधर्माणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहति एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ॥ ५८ ॥

दूषयति। शरीररूपादेरव्यापकत्वं न शारीरस्य गौरवस्पर्शादेः केशनखादावनुपलब्धेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

दूषयति। त्वक्पर्यन्तमेव न चेतना न शरीरगुणः शरीरव्यापित्वात् शरीरे तदवयवेषु सर्वेष्वेव सम्बन्धेन सत्त्वात् शरीरगुणस्तु न स्वावयववृत्तिः अतएव न केशेषु चेतनस्यानुपलब्धेः समाधत्ते त्वगितीत्याहुः ॥ ५६ ॥

हेत्वन्तरमाह। बुद्धिर्न शरीरगुणः शरीरगुणवैधर्म्यात् बहिरिन्द्रियावेद्यत्वे सति वेद्यत्वात् ॥ ५७ ॥

आक्षिपति। नोक्तं युक्तं रूपादीनां परस्परवैधर्म्यात् तथाच तद्रीत्या रूपादीनां शरीरगुणत्वं न स्यादपाच्यत्वात्तथाचोक्तमप्रयोजकमिति भावः ॥५८॥

ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यद्येतरेतरविधर्माणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिवर्त्तेत यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्त्तते तु, तस्मान्न शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रतिषेधात् सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थं बहुधा परीक्ष्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः, मनस इदानीं परीक्षाक्रमः तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकमिति विचारे ॥५९॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥

अस्ति खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयं करणस्यैकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्यान्न तदेकत्वे मनसो लिङ्गं, यत्तु खल्विदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु वै बहुषु मनःस्विन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् न तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्य्यायादेकं मनः ॥ ६० ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

समाधत्ते । रूपादीनां न शरीरगुणत्वप्रतिषेधः कुतः ऐन्द्रियकत्वात् तत्तदिन्द्रियग्राह्यत्वरूपतद्गुणवैधर्म्येऽपि शरीरगुणत्वावच्छिन्नवैधर्म्यस्य बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वस्याभावात् बुद्धौ च तत्सत्त्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समाप्तं बुद्धेः शरीर-गुणत्वभेद प्रकरणम् ॥ ३० ॥

अथ क्रमप्राप्ता मनःपरीक्षा तत्र प्रतिशरीरमेकं मनश्चक्षुरादिसहकारितया मनःपञ्चकं वेति संशये मनःपञ्चकमेवोचितं तेन च प्रत्येकं तत्तन्मनःसम्बन्धाद्रूपादिज्ञानयौगपद्ये उपपद्येते इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् । प्रतिशरीरं मनो नानात्वे ज्ञानस्यैकस्मिन्नपि यौगपद्यं स्यादतो न मनो नानात्वमिति भावः ॥ ६० ॥

न चासां क्रमेण वर्त्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमानमतत्त्वं बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति न चास्ति मुक्तसंशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसां बहुत्वमेकशरीरेऽनुमीयत इति ॥ ६२ ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥

अणु मन एकञ्चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायौगपद्यात् महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति मनसः खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः, तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयं पुरुषकर्मनिमित्तः शरीरसर्गः आहोस्वित् भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदं तत्त्वम् ॥ ६३ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत् पूर्वकृतं कर्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फलस्यानुबन्धः आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽयमात्मा

[illegible] ॥ ६२ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] निमित्तः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ६६ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥

[illegible] ॥ ६७ ॥

तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

[illegible]

रात्मभिः सम्बन्धात् सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंवित्त्यायतनं समानं प्राप्तं, यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्त्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति। तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगनिमित्तं कर्म इति विज्ञायते। प्रत्यात्मव्यवस्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महे इति ॥ ७० ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ७१ ॥

योऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यनेन प्रत्युक्तः, कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष इति। दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजनो निकृष्टाभिजनः इति, प्रशस्तं निन्दितमिति, व्याधिबहुलमरोगमिति, समग्रं विकलमिति, पीड़ाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति, पट्विन्द्रियं

कर्म च शरीरस्य सर्वात्मसम्बन्धात् साधारण्यादनियत आह । [illegible] शरीरस्य सर्वात्मसंयुक्तत्वेऽपि [illegible] तेनात्मना सह [illegible] संयोगेति [illegible] कर्म अदृष्टविशेषो निमित्तं यथा शरीरोत्पत्तावदृष्टविशेषो निमित्तमिति [illegible] विशेष इति सारम् । ७० ।

अदर्शनं खलु अदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न जात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वञ्चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति। एवं चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति, या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिदर्शनाभिमता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति। चरितार्थाविशेष इति चेत्॥ ७३॥

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात्॥ ७४॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारभन्त इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते। तस्मादकर्मनिमित्ताभ्यां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्तातु कर्मनिमित्ते सर्गे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः। कर्मविपाकसंवेदनं

[illegible]

शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायणमिति। प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समाधित्सुराह ॥ ७६ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिबद्धा न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यते इति ॥ ७७ ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतच्छ्रद्दधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यं तस्मान्नायं दृष्टान्तो न प्रत्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यत इति। तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति। अथवा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत, ओमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षा-

---

[illegible] । ७६ ।

[illegible] । ७७ ।

[illegible]

दृष्टौ नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोग इति विरुध्यते, सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः इति ॥ ७८ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम्।
समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम्।

मनसोऽनन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्धर्माधर्माश्रयशरीरादि परीक्षितं पूर्वा सा प्रवृत्तेः परीक्षा इत्याह।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ॥ १ ॥

[illegible] ॥ ७८ ॥

समाप्तं शरीरस्यादृष्टनिष्पाद्यताप्रकरणम् ॥ [illegible] ॥

समाप्तं तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता।

[illegible]

[illegible]

तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः, रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति, द्वेषपक्षः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमादः इति त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रित्वमनुपपन्नं, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति, एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणां, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति, विरागश्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते ॥ ३ ॥

दोषपरीक्षायां प्रमाणमाह। तथा दोषा अपि प्रवर्त्तनालक्षणा इत्युक्तलक्षणवन्त एवेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ २ ॥

समाप्तं प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १० ॥

अथ वैराग्येण विशेषेण दोषपरीक्षणाय तत्त्रैराश्यप्रकरणं तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षाः न तु रागद्वेषमोहानामेकैकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् स्वान्तरभेदवत्त्वात् तथा च भयशोकमानादीनामेष्वेवान्तर्भावान्न विभागन्यूनत्वम् इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वान्न विभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु मानसानुभवसिद्धं तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भ इति कामो रिरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः स्वप्रयोजनमनुसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयं इत्यादि एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि स्पृहा धर्माविरोधेन प्रार्थीच्छा तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः परवञ्चनेच्छा माया कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः। द्वेषपक्षः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगो व्याघातात् यदुपमृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्द इति ॥ १५ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्यन्ते पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति। अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति। भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताः पुत्राः पितरन्तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगा दृश्यन्ते, का पुनरियं भक्तिः आनन्तर्य्यभक्तिः आनन्तर्य्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भविष्यन्नङ्कुर उपमृद्नातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ॥ १६ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्बीजादङ्कुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति ॥ १७ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरम्। उपमृद्य प्रादुर्भवतीति न युक्तः प्रयोगव्याघातात् उपमर्दकस्य पूर्वमसत्त्वे उपमर्दकत्वायोगात् पूर्वं सत्त्वे च परतः प्रादुर्भावायोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वपक्षी दूषयति। नायुक्तः प्रयोगः अतीतेऽनागते च कारकशब्दप्रयोगात् कर्तृकर्मादिबोधकशब्दप्रयोगात् यथा जनिष्यते पुत्रः जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति ॥ १६ ॥

ननु माभूदौपचारिकः प्रयोगस्तथापि किं बीजादेर्विनष्टस्योपादानत्वं मन्यसे बीजादिविनाशस्य वा अन्यस्याऽपि तस्योपादानत्वं निमित्तत्वं वा तत्राद्ये उत्तरम्। विनष्टानां बीजादीनामुपादानत्वायोगादत एव न द्वितीयस्तत्र विनष्टं विनाशयतो नोत्पत्तिर्ध्वंसस्य भावकार्यसमवायिकारणत्वादर्शकत्वात् ॥ १७ ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत् फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥ २० ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं सम्पादयतीति। यदा न सम्पादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्यात्मकल्पात् कल्पान्तरानुपपत्तिः। अधर्म मिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्य्यं सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यम्, आप्तकल्पश्चायं

कारणत्वेनेत्यत आह पुरुषेति पुरुषकर्मणो हि वैफल्यमपि दृश्यते सहकार्यन्तरमवश्यं वाच्यं तदापीश्वर एव यथा यथेच्छति तथा जगद्विपरिवर्त्तत इत्येवास्तु किं पुरुषकर्म्मणेति भावः वस्तुतस्तु केवलेश्वरकारणतापरं प्रकरणं तदुपादानतापरत्वे तु न किमपि सामञ्जस्यमिति ॥ १९ ॥

समाधत्ते। केवलमदृष्ट एव हेतुत्वे तदिच्छाया व्यतिरिक्तायास्तद्विषयतायाश्चानभ्युपगमादभ्युपगमे द्वैतापत्तितः सर्वं सर्वदा स्यान्न स्याद्वा कार्य्यवैचित्र्यमिति पुरुषकर्मणोऽपि सहकारित्वावश्यकी प्रदृष्ट उपादानत्वन्तु न सम्भवति कुलालादिकारणान्तरस्य कारणतामात्रं लिप्यत एवेति भावः ॥ २० ॥

नन्वेवं पुरुषव्यापारस्य फले व्यभिचारो न स्यादिति चेदत आह। फलाभावस्य पुरुषकर्माभावकारितत्वात् पुरुषस्य कर्म्म चादृष्टं तदभावाधीनत्वात् पुरुषकारः कर्त्तुः फलानुपधायकः सन्नीश्वर एव स इत्यत आह गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्नि-मित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति॥२३॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः॥२४॥

अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानं, न च प्रत्या-ख्यानमेव प्रत्याख्येयं, यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रति-षेध उदकं भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरी-रादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते। अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रति-षिद्धो वेदितव्य इति, अन्येऽनुमन्यन्ते ॥ २४ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यन्नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्म-कमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्ति-विनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात् तत्सर्वं, अनित्यमिति ॥ २५ ॥

यदि च कार्य्याणामाकस्मिकत्वं तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्वं नवेश्वरस्य निमित्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। अनिमित्त इति प्रथमान्तात्तसिल् अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः भावेति स्वरूपार्थं घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्याद्युत्पत्तिवत् यद्वा घटादिकं न सकारणकं भावत्वात्कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत् तैक्ष्ण्यं संस्थानविशेषः आदि-पदान्मयूरचित्रत्वादिपरिग्रहः तदकारणकमित्याशयः ॥ २२ ॥

एकदेशी भ्रान्तो दूषयति। अनिमित्तत इति हेतुपञ्चमीनिर्देशादनिमित्तस्यैव निमित्तत्वात् कथमनिमित्तत इति ॥ २३ ॥

दूषयति। अनिमित्तस्य निमित्तस्य च अर्थान्तरभावात् भेदात् उक्तः

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥२८॥

अयं खलु वादी नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नं कस्मात्, यथोपलब्धिव्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यं, यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतं, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानीति । अयमन्य एकान्तः ॥ २८ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ॥ २९ ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्वनित्यत्वं व्याहन्यत इति ॥ ३० ॥

न घटाद्युन्मज्जनं ध्वंसध्वंसस्यापि प्रतियोगिध्वंसत्वात् ध्वंसप्रागभावानाधारकालस्य प्रतियोगिविरहरूपत्वमिति व्याप्तिप्रयोजकत्वान्नोन्मज्जनमित्यर्थः । २७ ।

समाधत्ते । नित्यस्य नित्यत्वविशिष्टस्य नित्यत्वस्य न प्रत्याख्यानमिति फलितं यथोपलब्धि उपलम्भानतिक्रमेण तथा च धर्मिग्राहकमानेन लाघवसहकृतेनाकाशादेर्नित्यत्वव्यवस्थापनादिति । २८ ।

समाप्तं सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् । ४६ ।

सर्वनित्यत्वे न प्रेत्यभावादिसिद्धिरिति तन्निराकरणप्रकरणं तत्रादौ पूर्वपक्षम् ।
सर्वं नित्यं भूतत्वान्नित्यत्वाद्वा तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनाय पञ्चभूतनित्यत्वादित्युक्तं तेन परमाण्वाकाशादिदृष्टान्तता लभ्यते । २९ ।

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तोऽयं प्रतिषेधः इति ॥ ३१ ॥

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणञ्चोपलभ्यते। न चैतदुभयं नित्यविषयं न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुं, न चाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात् कारणेन समानगुणं कार्य्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूपलब्धेर्विषय इति। एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवो सिद्ध इति। शब्दकर्म्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्म्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्तास्तस्मादनैकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत् भूतोपलब्धौ तुल्यम्। यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमानः इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, पृथिव्या-

---

समाधत्ते। सर्वनित्यत्वं न युक्तं घटादीनाम् उत्पत्तिविनाशकारणानां कपालसंयोगमुद्गरपातादीनाम् उपलब्धेस्तथाचोत्पादविनाशावावश्यकाविति ॥ ३० ॥

पुनः शङ्कते आह। उक्तप्रतिषेधो न नित्यस्य परमाण्वादेर्यल्लक्षणं भूतत्वादि घटादौ तदवरोधात् तत्सत्त्वात्तथाचोत्पादादिप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः ॥ ३१ ॥

दूषयति। अनित्यत्वनिषेधो न युक्तः उत्पत्तेस्तत्कारणात्तत्प्रमापकादुपलब्धेः तथाचोत्पादविनाशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वान्नतन्निषेध इतरथा कादाचित्कत्वप्रती-

द्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानामतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदनित्यहेतुरिति । अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्त्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यच्चोपजायते तत् प्रागप्युपजननादस्ति । यच्च निवर्त्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति । एवञ्च सर्वस्य नित्यत्वमिति ॥ ३२ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपजातोऽयं निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वात् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिरुभयोरविशेषात् । अनागतोऽतीत इति कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात् अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति अयमन्य एकान्तः ॥ ३३ ॥

न्नुपपत्तेः न चाविर्भावासदुपपत्तिस्तदैवानित्यत्वे सर्वनित्यत्वव्याघातात् । विवेचयिष्यते चेदं स्पष्टतरमुपरिष्टात् ॥ ३२ ॥

उत्पादविनाशप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । सार्वलौकिकप्रमात्वेन विहतस्यापि भ्रमत्वशङ्कायां प्रमाप्रमव्यवहारविलोपः स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

समाप्तं सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात् भावलक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्वो भावः समाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्त्तते निदर्शनमात्रञ्चेदमिति ॥ ३४ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः। गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्यायञ्चैतदुभयमिति। अथापि ॥ ३५ ॥

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात् लक्षणव्यव-

अथ प्रसङ्गात् सर्वपृथक्त्वप्रकरणं तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। सर्वं वस्तु पृथक् नाना लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं समाख्या तस्याः पृथक्त्वं पृथगर्थकत्वं तथा च प्रयोगः घटादिः समूहरूपः वाच्यत्वात् सेनावनादिवत् अतीन्द्रिये गगनादौ नानाभावादात्मनः शरीरानतिरेकाद्गुणकर्मणोराश्रयाभेदाद्विशेषसमवाययोर्नानाभावादभावस्य तुच्छत्वान्न व्यभिचारः यद्वा घटादिकं स्वस्मादपि पृथग्भावलक्षणानां गन्धरसादीनां तत्तदवयवादीनाञ्च पृथक्त्वात् घटादिवत् तदभेदादिति भावः ॥ ३४ ॥

समाधत्ते। अनेकलक्षणैरनेकस्वरूपैरूपरसादिभिस्तत्तदवयवैश्च विशिष्टस्यैकस्यैव भावस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरित्यर्थः तथाचैकस्य धर्मिणः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् तस्य चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरुद्धधर्माध्यस्तरूपरसाद्यात्मकत्वाभावादवयवानाञ्च कारणत्वात् कार्यकारणयोरभेदासम्भवाच्च न तत्तदात्मकत्वं घटादेः सम्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

स्थानादेव यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितं यं कुम्भमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्प्राक्षं तं पश्यामीति, नाणुसमूहो गृह्यत इति । अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति । अथाप्येतदनूक्तं नास्त्येको भावो यस्मात् समुदायः । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येको भावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो नोपपद्यते । एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहतत्वादनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयो हि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहिप्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति सोऽयमुभयतो व्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति । अयमपर एकान्तः । ३६ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः असन् गौरश्वात्मनानश्वो गौः । असन्नश्वो गवात्मनाऽगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामाना-

---

[illegible] घटपटादीनां [illegible] । ३६ ।

[illegible] । ३८ ।

भेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्, अस्तित्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रं यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभावः उच्येत, यस्मात्तु गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति, अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः, अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवचनात् स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यं यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति असन् गौरश्वात्मनामनश्वे गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति । तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति, यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डे वदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षा-

सिद्धान्तसूत्रम् । भावानां पृथिव्यादीनां स्वभावस्य गन्धादेः सत्त्वादेव सिद्धिः न हि वृक्षस्य गन्धरूपादिकं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा सम्भवति । ३८ ।

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकात् अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् न हि तमन्तरेण कस्यचित् सिद्धिरिति ॥ ४१ ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न सङ्ख्यैकान्तानामसिद्धिः, कस्मात् कारणस्यावयवभावात् अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एवं द्वैतादीनामपीति ॥ ४२ ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

त्वादेयत्वं सम्भवति किञ्च सादेयत्वं सापेक्षं न वा आद्ये तस्य तुच्छत्वान्न साधकत्वम् अन्त्ये तस्यैव सत्त्वात् कुतः सर्वशून्यत्वमिति भावः । ४० ।

समाप्तं सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् । ६८ ।

अथ संख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणं तत्र भाष्यम् अथेमे संख्यैकान्तवादाः सर्वमिदं सदविशेषात् सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात् सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति सर्वं चतुर्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति एवं यथासम्भवमन्येऽपि तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वलक्षणधर्माभ्यां द्वैधं तथा सर्वमेकमिति स्पष्टोऽर्थः परे त्वेवं व्याचक्षते एकमित्यद्वैतवादस्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत्यं सर्वमन्यन्मिथ्या यद्वा सर्वं प्रपञ्चजातं एकं द्वैतमन्यं सदविशेषात् घटः सन् पटः सन्निति प्रतीतेः घटाभिन्नसदभिन्नपटस्य घटाभेदसिद्धेः श्रुतिरपि एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि अन्येऽपीत्यनेन रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्चस्कन्धा इति सौत्रान्तिका इत्यादिसमुच्चयः एतेष्वाक्षेपेषु सिद्धान्तसूत्रम् । सङ्ख्यैकान्ता न सिध्यन्ति कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः उपपत्तौ वा न सङ्ख्यैकान्तः साधनस्य साध्यातिरिक्तस्यापेक्षितत्वात् । ४१ ।

आक्षिपति । न सङ्ख्यैकान्तस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यावयवभावात् एकस्यैकदेशत्वादवयवावयविनोश्च भेदाभावः । ४२ ।

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्नेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत इति. न सद्योग्रामादिकामानामारम्भफलमिति ॥ ४५ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति. न खलु वै विनष्टात् कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ॥ ४६ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादिपरिकर्म क्रियते तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरब्धातुना संगृहीतः आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णादिफलं निर्वर्त्तयति। एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् न च विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यते स जातो निमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादयतीति। उक्तञ्चैतत्पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिरिति तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥ ४७ ॥

तत्रैहिककीर्त्यादीनामेव फलत्वसम्भवे नादृष्टादिकल्पनमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति। कालान्तरोपभोग्यत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः स्वर्गो हि फलं श्रूयते स च दुःखासम्भिन्नसुखं न चैहिकं सुखं तथा एवं हिंसादेस्तन्नरकोपभोगः फलं श्रूयते न चेह तत् सम्भव इति भावः ॥ ४५ ॥

शङ्कते। कालान्तरेण तत्कर्मणः फलं न सम्भवति हेतोस्तत्कर्मणो विनाशात् ॥ ४६ ॥

समाधत्ते। स्वर्गादिनिष्पत्तेः प्राक् तद्द्वारं स्यात् दृष्टान्तमाह वृक्षफलवत् यथा मूलसेकादिनाशेऽपि तदधीनावयवोपचयादिद्वारत्वेन फलोत्पत्तिस्तथा प्रवृत्तेरपि यागादिनाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वान्न स्वर्गाद्युत्पत्तिविरोधः ॥ ४७ ॥

कार्य्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु कार्य्ये प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥ ५० ॥

आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलञ्चोभयं वृक्षाश्रयम्, कर्म चेह शरीरे फलञ्चामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥ ५१ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंज्ञितं धर्मस्यात्मगुणत्वात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ॥ ५२ ॥

न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

इच्छाऽभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सिकतादौ घटो भविष्यतीति न ज्ञायते किन्तु न भविष्यतीति ज्ञायत एव कुत इति चेदनुभवमपृच्छः किञ्च तन्तुतोऽपि कुतो न ज्ञायते तत्र घटाभावादिति चेत् कथमिदं निरूपादि घटात्पूर्वं तन्तुसिकतयोस्तुल्यत्वात् तन्तुत्वेनाद्यतेति चेत्तन्तुत्वेन कारणतैवेत्थं स्यात् प्रवृत्त्यनुरोधात् । ५० ।

ननु हेतुफलभावस्तदापि वृक्षफलवदिति दृष्टान्तवैधर्म्यान्नादृष्टसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते । प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवदित्यहेतुः कुतः आश्रयव्यतिरेकात् येन कायेन कर्म कृतं तस्य नाशात् वृक्षस्थले तु तस्य वृक्षस्य सत्त्वात् सलिलसेकादिकं परिकर्मोपयुज्यत इत्यभिमानः । ५१ ।

समाधत्ते । आश्रयव्यतिरेकादिति हेतुर्न युक्तः प्रीतिः सुखम् कर्मविशेषोत्पन्नशरीरात्-
मदेहेन ज्ञायमानस्याकस्मिकत्वादात्मादिवाभाविकरणत्वादित्यर्थः । ५२ ।

प्रजया पितृभ्य इति, ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सम्बन्धः कर्मसम्बन्धवचनात्। जरामर्य्यं वा एतत् सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात् सत्राद्विमुच्यते मृत्युना ह चेति, ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः। क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः, क्लेशानुबद्ध जायते नस्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते। प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः। जन्मप्रभृत्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति। अत्राभिधीयते, यत्तावदृणानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ॥५९॥

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनायमनुवादः ऋणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक इति। अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते यथाऽग्नि-

---

जरया ह्वा एष तस्माद्विमुच्यते मृत्युना चेति ऋणापाकरणमन्तरेण च न तत्र प्रवृत्तिः तथा च स्मर्य्यते ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः एवं क्लेशानुबन्धादपि पुरुषो हि रागादिभिस्तत्कर्माण्यारभमाणः क्लेशानुविद्ध एव दृश्यते तत्कथमपवर्गः एवं प्रवृत्त्यनुबन्धादपि पुरुषो हि वाग्बुद्धिशरीरैस्तत्कर्माण्यारभमाणो धर्माधर्मौ यावज्जीवमुपार्जयन् कथमपवृज्यतामिति ॥ ५९ ॥

समाधत्ते। जायमान इत्याद्यनुवादो हि प्रधानशब्दः न हि जायमानः

शब्दो माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः कर्म्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्म्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात् प्रशस्यते। जायमान इति गुणशब्दो विपर्य्यये-ऽनधिकारात्। जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति। यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्म्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिकारात्, यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्म्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात्। अर्थिनः कर्म्मभिरधिकारः कर्म्मविधौ कामसंयोगस्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्म्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्म्मणि प्रवर्त्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृतो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति। न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुष-प्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्य्यं चरेति। कुत एवम् ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति। न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायनो वधिरेष्विति, उप-दिष्टार्थविज्ञानञ्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति गार्ह-स्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्म्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं

कर्म्मस्वधिक्रियते तदा—इ, भाष्ये यदा तु मातृतो जायते कुमारको न तदा कर्म्मभिरधिक्रियते अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारादिति जायमान इत्येतेन यो वा स्यादपवर्गीयः न तस्मात् प्रवृत्तिरस्ति येनासौ स्यादपवर्गीयः तत्र भाष्ये य-

कर्माभिवदति तत्पत्नीसम्बन्धिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम्। तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इति। अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्थ्यवादोपपत्तिः, यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्त्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्य्यवादस्तं प्रतीति, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं, जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तो विमुच्यत इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाह्यां शक्तिमाह। अन्तेवासी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स परीक्रीत इति। अथापि विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परिकल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यं, फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलं, तानि सम्पन्नानि फलाय कल्पन्ते, विहितञ्च जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बध्यते सोऽयं जायमान इति। प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति। प्रत्यक्षतो विधीयते

मान इति गुणशब्दो ,विपर्य्ययेऽनधिकारादिति तथा च जायमान इत्यनेनोपनीत उच्यते तस्य ब्रह्मचर्य्यादावधिकारात् चदिष्टोवादो गृहस्थस्याधिकारः क्षौमे वसानौ वाधीयतामिति श्रुतेः ऋणशब्दोऽपि न मुख्यः न ह्यत्र प्रत्यादिः कश्चन ददाति परन्तु ऋणापाकरणवदावश्यकत्वख्यापनाय तथोक्तं लाक्षणिकशब्दप्रयोगे बीजमाह निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ऋणानपाकरणतदपाकरणाभ्यामिवाग्निहोत्राद्यकरणतत्करणाभ्यां निन्दाप्रशंसे उपपद्येते न चानुष्ठानकालाभावः

गार्हस्थ्ये ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत् तदपि व्यधास्यत प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्त्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥ ६० ॥

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदं, ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति। ऋग्ब्राह्मणञ्चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते। ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति। ऋचश्च तावत्, कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे ऋषयो मनीषिणः परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः, न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय। अथ ब्राह्मणानि, त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्य्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमा-

---

जरया विमुच्यते मृत्युनः न च तदाऽप्यग्निरपहन्ति कर्मवासौ वा जुहुयात् अद्धा हि स पारमेष्ठ्य इत्यादिनाऽऽश्रमस्यापि विधानात् स जरामर्यवादस्तुर्यमाश्रमं करोत्युच्यते किञ्च जरामर्यवादः कामनाभिप्रायेण तदा च मायन् चरितस्य चापरिणामे जरामर्यवादोपपत्तेरिति चरितं कामना तदपरिणामे तदनार्ष कर्मकरणाभिप्रायेण जरामर्यवाद उपपद्यते । ६० ।

चार्य्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति। ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्मभिः संसरणमुक्का प्रकृतमन्य-दुपदिशन्ति इति तु कामयमानो योऽकामो निष्काम आत्म-कामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति। तत्र यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गा-भाव इत्येतद् युक्तमिति ये चत्वारः पथयो देवयाना इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः, फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मण-जरामर्य्यं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति, कथम्॥ ६१॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः॥ ६२॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं हुत्वा आत्म-न्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते, तेन विजा-नीमः प्रजावित्तलोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चर-न्तीति, एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्त्तुः प्रयोजकफलं भवतीति। चातुराश्रम्य-विधानाच्चेतिहास-पुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुप-पत्तिः। तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्राह्मणे-नेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते अथ-

---

[illegible] कामनाविरहेण [illegible] निष्कामः [illegible]
[illegible] [illegible] तदाह। [illegible] न पुनः [illegible]

र्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन् इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति। तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति। अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहारलोपाल्लोकोच्छेदप्रसङ्गः। द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य चेति। विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्यमन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति। यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः। तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति। यत् पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥ ६२ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥ क ॥

नात्मनि समारोपविधानात् श्रूयते प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सर्ववेदसं दत्त्वात्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति अतएव चत्वारः पन्थानो देवयाना इति चातुराश्रम्यश्रुतिरपि सङ्गच्छते । ६२ ।

ननु अग्निहोत्रस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्फलस्वर्गं एवापवर्गप्रतिबन्धकः स्यादत आह । ज्ञानिनः फलस्य स्वर्गस्याभावः अग्निहोत्रं हि पात्रचयान्तं पात्राण्यग्निहोत्रपात्राणि तेषाञ्चयः मृतस्य यजमानस्याङ्गेषु विन्यासः जुहुं हस्तपूर्णां [illegible] क्रमेण निर्देशस्तदनुपपत्तेः ज्ञानिनः तत्परित्यागात् अग्निहोत्रफलाभावेऽपि ज्योतिष्टोमग्रहादानादिहिंसादिफलानां प्रतिबन्धकत्वं स्यादतो [illegible] चत्वार इदन्त्वतया च शास्त्राविहितकर्मणां ज्ञानादेव क्षय इत्यादयः श्रूयते हि तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति एवं क्षीयते पापं कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। अपरे तु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति इत्यादि ज्ञानिनामन्यस्य प्रमादान्नादोऽपि नापवर्गविरोधी तथा च श्रूयते एतद्ध स्म वै पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥६३॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथाऽपवर्गेऽपीति। एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति। यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ॥६३॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय, पूर्वसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितं, तस्यां प्रहीणायां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः। कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते। सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त इति ॥ ६४ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः

नायमात्मा लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति अन्ये तु फलाभावः फलस्य मुमुक्षून् प्रति अविरोधादी मर्योक्तफलाभावस्तथा सति भिक्षूणामपि पात्रचयान्तं स्यादित्यर्थं इत्याहुः। इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ६२ ॥ क ॥

क्लेशानुबन्धं दूषयति। स्वप्नादर्शनकाले सुषुप्तस्य यथा हेत्वभावेन दुःखाभावस्तथाऽपवर्गेऽपि रागाद्यभावेन दुःखाभावः स्यात् ॥ ६३ ॥

प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावं दूषयति। क्लिश्यतेऽनेनेति क्लेशो रागादिः तद्रहिणो या प्रवृत्तिः सा प्रतिसन्धानाय प्रतिसन्धाय न भवति धर्माधर्मौ न जनयतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः न चानादिः शक्यः उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परिहारमाह ॥ ६५ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्त्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥ ६६ ॥

अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह तथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति नात्र हेतुरस्तीति । अयं तु समाधिः ॥ ६७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान् निर्वर्त्तयति नियमदर्शनात्, दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिद्द्वेषबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति ।

क्लेशाभाव[illegible]माह: [illegible]ते । क्लेशसन्ततेरुच्छेदो न युक्तः स्वाभाविकत्वात् । ६४ । ६५ ।

एकदेशी समाधत्ते । प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् [illegible] अनादिः [illegible] विनाश्यता विनाशः । ६६ । ६७ ।

इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः मूढ़ो रज्यति, मूढ़ः कुप्यति, रक्तो मुह्यति, कुपितो मुह्यति। सर्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः। कारणानुत्पत्तौ च कार्य्यानुत्पत्तेरिति, रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्च क्लेशसन्ततिरित्यप्युक्तम्। सर्वे इमे खल्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते शरीरादयः, न जात्वत्र कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, न चैवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्व्ययधर्मकं प्रतिज्ञायत इति। कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्त्तकं तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवित्तिफलन्तु भवतीति॥ ६८॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम्।

किन्नु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञान-

अनित्यत्वं विनाशिभावत्वं न च तत् प्रागभावे नचाऽस्माकमतादिरनादिमता च भाष्यम् अनादिरस्माकमतेति एतस्मादयुक्तमित्यतो मतद्वयमुपेत्य सिद्धान्तमाह। मोक्षं युक्तं कुतो रागादीनां सङ्कल्पनिमित्तत्वात् सङ्कल्पो मिथ्याज्ञानं निमित्तं येषां तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ रागादिनिवृत्तिर्युक्तत एवेति भावः॥ ६८॥

समाप्तमपवर्गपरीक्षाप्रकरणम्॥ ५२॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्॥ १॥

सुत्पद्यते । अथ क्वचिदुत्पद्यत इति कस्मान्न विशेषः, न ताव-देकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात्, नापि क्वचि-दुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोह इति मोहशेष-प्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धुमिति । मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो न तत्त्वज्ञानस्या-नुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्त्तमानं संसार-बीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति, किं पुनस्तन्मिथ्या-ज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति । अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार इति, किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः शरीरेन्द्रियमनोवेदनाबुद्धयः, कथं तद्विषयोऽहङ्कारः संसारबीजं भवति । अयं खलु शरी-राद्यर्थजातमहमस्मीति व्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्य-मानोऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखाद्विमुच्यत इति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखञ्च सर्वमिदं दुःख-मिति पश्यति, स दुःखं परिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषान्नवत्, एवं दोषान् कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति, न चाप्रहीणेषु दोषेषु दुःख-प्रबन्धोच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् जहाति, प्रहीणेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तं, प्रेत्यभावफल-दुःखानि च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्म च दोषांश्च प्रहे-यान् अपवर्गोऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम्, एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भाव-यतः सम्यग्दर्शनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, एवं च

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्त्तयति, समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति, स चायं शास्त्रार्थसंग्रहोऽनूद्यते नापूर्वो विधीयत इति। प्रसङ्ख्यानानुपूर्व्या तु खलु ॥ १ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः॥२॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति तान् पूर्वं प्रसञ्चक्षीत, तांश्च प्रसञ्चक्षाणस्य रूपादिविषयो मिथ्यासङ्कल्पो निवर्त्तते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्चक्षीत, तत्प्रसङ्ख्यानादध्यात्मविषयोऽहङ्कारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते। अतःपरं काचित्

अथ शास्त्रस्य परमं प्रयोजनमपवर्गः स चोद्दिष्टो लक्षितः परीक्षितोऽप्यकिञ्चित्करः कारणानिरूपणात् नन्वभिहितमेव दुःखादिसूत्रे कारणनाशक्रमेण दुःखाभावोऽपवर्गः इतीति चेत्सत्यं मिथ्याज्ञानापगमहेतुर्नाभिहितः तत्त्वज्ञानं तत्र हेतुरिति चेत् कस्य तत्त्वं ज्ञातव्यमित्यभिधानीयमित्याशयेन तत्त्वज्ञानपरीक्षा सैव चाह्निकार्थः तत्र च षट्प्रकरणानि आदौ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् अन्यानि च यथायथं वक्ष्यन्ते तत्र सिद्धान्तसूत्रम्। अहङ्कारोऽहमित्यभिमानः स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते तच्च दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्यानात्मत्वस्य ज्ञानान्निवर्त्तते आत्मत्वेन हि शरीरादौ बुध्यन् रञ्जनीयत्वात् रज्यति कोपनीयेषु कुप्यति केचित्तु दोषनिमित्तानां रागादीनां तत्त्वज्ञानाद्धस्तवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानादहङ्कारस्याभिलाषस्य निवृत्तिरित्यर्थः इत्याहुः ॥ १ ॥

ननु के तावदनुरञ्जनीया विषयाः येषु रज्यन् संसरतीत्यतो विवेकाय तानुपदिशति। सङ्कल्पः समीचीनत्वेन भावनं तद्विषयीकृता रूपादयः दोषस्य रागादे-

संज्ञा हेया, काचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यते, नार्थनिराकरणमर्थोपादानं वा कथमिति ॥ २ ॥

तन्निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तन्त्ववयव्यभिमानः सा च खलु स्त्रीसंज्ञा सपरिष्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः। परिष्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्थं दन्तौ इत्थमोष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्द्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् विवर्जनीयान्, वर्जनन्त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांसशोणितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा, तामशुभसंज्ञेत्याचक्षते, तामस्य भावयतः कामरागः प्रहीयते, सत्ये च द्विविधे विषये काचित् संज्ञा भावनीया काचित् परिवर्जनीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञा प्रहाणायेति। अथेदानीमर्थं निराकरिष्यताऽवयव्युपपाद्यते ॥ ३ ॥

[illegible] भावनीयाः प्रकृतं ततः शरीरादिविवेकः । २ ।

ननु [illegible]

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भादविद्यापि द्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्या द्वैविध्यात् संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः सोऽयमवयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयात् मुच्यते इति ॥ ४ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

एतः। कण्ठपीठं कुठारेण छित्वास्य स्यां सुखी कदा। अयुमसंज्ञा तु मांसास्थ्क्कीकसमयो देहः किं मेऽपराध्यति एतस्मादपरः कर्त्ता कर्त्तनीयः कथं मयेति ॥ ७० ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ प्रसङ्गादवयविप्रकरणं वस्तुतस्तु शरीरे धर्मद्वयस्य सम्भवेऽपि एकं ध्येयमपरं हेयमिति निर्युक्तिदम् अतोऽवयवी नास्ति किन्तु परमाणुपुञ्ज इति तत्त्वं तदेव तन्मुमुक्षुभिर्भावनीयं परमाणुपुञ्ज इत्यप्यापाततः परमाणोरप्यग्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति सौगतशङ्कामपाकर्त्तुमयमारम्भः यद्यपि द्वितीयाध्याये व्यवस्थापित एवावयवी तथापि स्वयुक्तिदार्ढ्येन सौत्रान्तिकस्य वैभाषिकस्य चात्र प्रत्यवस्थानमिति तत्र संशयप्रदर्शनाय सूत्रम्। संशय इत्यस्य अवयविनीत्यादिः अवयविनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तदपलापो दुःशक इत्यत उक्तं विद्येति प्रमामभिप्रेत्य ज्ञानद्वैविध्यात् ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादवयविनि संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

समाधत्ते। तत्रावयविनि न संशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् द्वितीयाध्यायोक्तयुक्तिभिरवयविनः प्रकर्षेण सिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति तद्वि-
भजते ॥ ६ ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥७॥

एकैकोऽवयवो न तावत् कृत्स्नेऽवयविनि वर्त्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवयव्येकदेशेन, न ह्यस्यान्येऽवयवाः एकदेशभूताः सन्तीति। अथावयवेष्वेवावयवी वर्त्तते ॥ ७ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत् प्रत्यवयवं वर्त्तते तयोः परिमाणभेदात् द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्वेषु अन्यावयवाभावात्, तदेवं युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ॥ ८ ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समानम् ॥ ९ ॥

अवयविनि संशयं दूषते। [illegible] तर्हि संशया[illegible]-
[illegible] वृत्त्यनुपपत्तिं विवृणोति भाष्यकारः कृत्स्नैक-
देशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः [illegible] हि एकैकावयवे कार्त्स्न्येन एकदेशेन
वा नावः [illegible]
[illegible]
[illegible] तेषु [illegible] पूर्वोक्तयुक्त्या [illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः। कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानं, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति, अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥ ११ ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तेत नावयवीति, अन्यावयवभावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य-

---

वीति भावः यद्वा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वरूपेणैवेति शङ्काया पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति कुतः अवृत्तेः अवृत्तित्वप्रसङ्गात् तथा सति नित्यं स्यादिति भावः कश्चित्तु अवयवातिरिक्तोऽवयवी वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्यः पृथगप्यवृत्तेः ॥ ८ ॥

नन्ववयवावयविनोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः स्यादत आह। न हि तन्तुः पटस्तथो गृहमिति कश्चित्प्रत्येति न वाऽभेदेनाधाराधेयभाव उपपद्यते ॥ १० ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। अवयवी कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा वर्त्तेत इति प्रश्नो न युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनियतशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्याशेषता हि कार्त्स्न्यं समुदायिनां किञ्चित्त्वमेकदेशत्वं न चैकस्य तत्सम्भव इति भावः ॥ ११ ॥

हेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितसम्बन्धलक्षणा प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेत् यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्य्यद्रव्यमात्मानं लभते, विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति, नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम्। नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत् अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति। तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिध्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्कल्पो न रूपादय इति। सर्व्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्येतदाह ॥ १२ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥१३॥

यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तूपलभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसञ्चयस्तूपलभ्यते, तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥ १३ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ १३ ॥

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः। कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति नानात्वे कस्यचिदभिधानं, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति, अन्यावयवाभावान्नैकदेशेन वर्त्तते इत्यहेतुः ॥ ११ ॥

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभूतः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तेत नावयवीति, अन्यावयवभावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्य-

---

वीति भावः यदा कृत्स्नैकदेशाभ्यामवयवी न वर्त्तते किन्तु स्वरूपेणैवेति यद्वाथ पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति अवयवेभ्यः पृथगवयवी नास्ति कुतः अवृत्तेः अवृत्तित्व-प्रसङ्गात् तथा सति नित्यं स्यादिति भावः कश्चित्तु अवयवातिरिक्तोऽवयवी वर्त्ततामित्यत्र पूर्वपक्षिणः सूत्रं पृथगिति पूर्वोक्तयुक्त्याऽवयवेभ्यः पृथगप्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

नन्ववयवावयविनोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धः स्यादत आह। न हि तन्तुः पटस्तौ गृहमिति कश्चित्प्रत्येति नत्वाऽभेदेनाधाराधेयभाव उपपद्यते ॥ १० ॥

सिद्धान्तसूत्रम्। अवयवी कार्त्स्न्येन एकदेशेन वा वर्त्तत इति प्रश्नो न युक्तः एकस्मिन्नवयविनि भेदाभावाद्भेदनियतशब्दप्रयोगस्यायुक्तत्वात् अनेकस्याशेषता हि कार्त्स्न्यं समुदायिनां किञ्चित्त्वमेकदेशत्वं न चैकस्य तत्सम्भव इति भावः ॥ ११ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

य: खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तेत, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः, तदभावादुपलब्ध्यभावः। उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघाताय कल्पत इति। अथापि ॥ १५ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पते। निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्मह इति ॥ १६ ॥

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

दोषान्तराभिधानाय सूत्रम् एवमुक्तप्रकारेण वृत्तिविकल्पदोषोऽवयविन्यवयवेषु प्रसक्तः आप्रलयात् प्रलयोऽभावस्तदा च सर्वाभाव एव स्यान्न कस्यापि उपलब्धिरिति साधूक्तं सर्वोपलम्भव्यवस्थितेरिति । १५ ।

अस्तु सर्वाभाव इत्यत आह । आश्रयनाशाद्भाविना परमाणोर्नाशाभावेन तत्सद्भावात् यदा त्ववयवावयविप्रसङ्गस्तदा प्रलयपर्य्यन्तं स्वीकार्य्यः प्रलये च निखिलपृथिव्यादिनाशात् पुनः सर्गो न स्यादित्याशयेन सूत्रे पदद्वयेति समाधत्ते नेति न सकलपृथिव्यादिनाशः परमाणुसद्भावादित्यर्थः । १६ ।

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति, निकृष्यमाणञ्च न स्वविषयात् प्रच्यवते, सोऽयं नैमित्तिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं कीटं न गृह्णाति कश्चिद् गृह्णाति कीटमप्यणुम्, उभयं नैमित्तिकेन चक्षुषा गृह्यते, परमाणवस्त्वतीन्द्रिया इन्द्रियाविषयभूता न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते, समुदितास्तु गृह्यन्ते इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत, न जात्वर्थान्तरमणवो गृह्यन्त इति, ते खल्विमे परमाणवः सञ्चिता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति, वियुक्ताश्चागृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं लभन्त इति सोऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, सञ्चयमात्रं विषय इति चेत् न सञ्चयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सञ्चयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः। भवति हीदमनेन संयुक्तमिति, तस्मादयुक्तमेतदिति। गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरणूनाम्। यथा नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ॥ १४ ॥

जनयति। इन्द्रियाणां पाटवे विषयग्रहणस्य पाटवं प्रकर्षः इन्द्रियाणां मान्द्ये तद्ग्रहणस्य मान्द्यमपकर्षः न तु पटुतरं चक्षुः शब्दं गृह्णाति तदिदमुक्तं स्वविषयानतिक्रमेणेति फलितार्थमाह नाविषये वृत्तिरिति तथा च स्वाविषयं परमाणुं समूहत्वापन्नमपि कथं चक्षुर्गृह्णीयादिति भावः । १३ ।

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रलयाय वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुतं निवर्त्तेत, उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः, तदभावादुपलब्ध्यभावः। उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघाताय कल्पत इति।
अथापि ॥ १५ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात् परमाणोर्निवर्त्तते न सर्वप्रलयाय कल्पते। निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गः यस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्त्तते, यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्मह इति। १६ ।

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

[illegible]

[illegible]

तन्नभवति नाणोरकार्य्यत्वात् अकार्य्यं हि परमाणावन्तर्बहिरित्यस्याभावः। यत्र चास्य भावोऽणुकार्य्यं तन्न परमाणुः यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ॥ २० ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र कचिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्य्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नासंयुक्तमाकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्वगतमिति ॥ २१ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

संयतामतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनोदकं, कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पच्च प्रतिघाति द्रव्यं न विष्टम्नाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात् अस्पर्शत्वात् विपर्य्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति। स भवान् स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति। अल्पावयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेधः। सावयवत्वे चाणोरणुतरावयवोऽणुतर इति प्रसज्यते, कस्मात् कार्य्यकारणद्रव्ययोः परिमाण-

---

[illegible] । २० ।

[illegible] । २१ ।

[illegible]

भेददर्शनात्। तस्मादणुवयवस्याणुतरत्वं, यस्तु सावयवोऽणुकार्य्यं तदिति, तस्मादणुकार्य्यमिदं प्रतिषिध्यत इति, कारणविभागाच्च कार्य्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ॥ २२ ॥

मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतुरस्रं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत्संस्थानं सोऽवयवसन्निवेशः, परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मात् सावयवा इति ॥ २३ ॥

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते, परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ, एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतोभागा अवयवा इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति, अत्रोक्तं किमुक्तं विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरणवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति।

सर्वगतत्वं यद्येते सूत्रे शून्यतावादिमते न संगच्छेते आकाशादेस्तैरनभ्युपगमात्तथापि तन्मत इति पूरयित्वा व्याख्येये ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षी युक्त्यन्तरमाशङ्कते। परमाणोरिति शेषः हेतुमाह संस्थानोपपत्तेः संस्थानवत्त्वात् परमाणुर्हि परिमण्डलाकारः संस्थानवत्त्वे मानं भग्ना यदति मूर्त्तिमतामिति मूर्त्तत्वात् संस्थानवत्त्वमित्यर्थः चः पूर्वोक्तहेतुं समुच्चिनोति मूर्त्तत्वस्य हेतुत्वसमुच्चयार्थो वा चकारः ॥ २३ ॥

युक्त्यन्तरमाह। अवयवसद्भाव इत्यनुवर्त्तते संयोगवत्त्वादिति हेत्वर्थः संयोग-

यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्व्यवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरण्वोः प्रतिघाताद्व्यवधायको न सावयवत्वात्, स्पर्शवत्त्वात्, स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति। भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्य्यप्रतिषेध इति मूर्त्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः २५

यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू, सा चानवस्था नोपपद्यते सत्यामवस्थायां सत्यौ हेतू स्याताम्। तस्मादप्रतिषेधोऽयं निरवयवत्वस्येति। विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते तस्मात् प्रलयान्तता नोपपद्यत इति। अनवस्थायाञ्च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्द्ध्वमिति। यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति

वत्त्वात् कथं सावयवत्वमिति चेत् इत्थं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादव्याप्यवृत्तित्वावच्छेदकभेदं विना नोपपद्यते अवच्छेदकश्चावयव इति ननु परमाण्ववयवेऽप्ययं दोषः स्यात्तथाचानवस्थितपरम्पराप्रसङ्ग इति चेत् त्यज तर्हि परमाणुव्यसनं स्वीकुरु शून्यतावादं निरवयवमाकाशादिकमपि नास्तीति भावः ॥ २४ ॥

समाधत्ते। पूर्वोक्तयुक्त्या परमाणोर्निरवयवत्वप्रतिषेधो न युक्तः कुत अनवस्थाकारित्वात् प्रामाणिकीयमनवस्था स्यादत आह अनवस्थानुपपत्तेश्चेति सर्वेषामनवस्थितावयवत्वे मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरित्यत्र तत्संयोगावच्छेदिकादिभि-

मन्यते। मिथ्याबुद्धय एताः। यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥२५॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः। अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या

भागा न वा शून्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात् निष्प्रमाणकशून्यताऽभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

ननु बाह्यार्थाभावात् कुतोऽवयवावयविव्यवस्थेति मतमपाकर्तुं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणमारभते प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं नवेति संशयः तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। बुः प्रकरणविच्छेदार्थः भावानां बुद्ध्या विवेचनादभेदोल्लेखात् याथात्म्यस्य ज्ञानभेदलक्षणस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः घट इति ज्ञानं मम जातमिति ह्यनुभूयते तत्र घट इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः यथा पटे विविच्यमाने तन्तूनामेवापकर्षणादातिरिक्तं न वस्तु एवं तन्तुरपि नांशव्यतिरिक्त इति घटत्वादिस्तु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते। दत्तो हेतुर्न युक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य

विवेचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्त-मवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्य्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोपलभ्यते विपर्य्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति । या च प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां, तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहारा व्याप्ताः । परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

तन्तु [illegible] सिध्यति तन्तुतः पट इति हि प्रतीयते नतु तन्तुः पट इति [illegible] पटेन प्रावरणं न तु तन्तुभिः [illegible] तन्तुपटविवेचनादेव [illegible] ज्ञानेन तु कश्चित् [illegible] नोपलभ्यते [illegible] न तु पटविषयत्वं [illegible] समुपलभ्यते ॥ २७ ॥

ननु तन्तुपटयोर्भेदे पार्थक्येन ग्रहणं स्यादित्यत आह । पृथग्ग्रहणं यदि तन्तु-[illegible] पटस्याभ्युपगते [illegible] तदाश्रयत्वादिति पटो हि तन्तु-[illegible] तन्तु [illegible] यदि च [illegible] तदा [illegible] इति भावः ॥ २८ ॥

ननु [illegible]

मन्यते। मिथ्याबुद्धय एताः। यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ॥२५॥

बुद्ध्याविवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वत्रेति ॥ २६ ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां, न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः। अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या

भागा न वा शून्यतायुक्ता निष्प्रमाणत्वात् प्रमाणसत्त्वे शून्यत्वविरोधात् निष्प्रमाणकशून्यताऽभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्णतयेति दिक् ॥ २५ ॥

समाप्तं निरवयवप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

ननु बाह्यार्थाभावात् कुतोऽवयवावयविव्यवस्थेति मतमपाकर्तुं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणमारभते प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं नवेति संशयः तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्। पुनः प्रकरणविच्छेदार्थः भावानां बुद्ध्या विवेचनादभेदोल्लिखात् याथात्म्यस्य ज्ञानभेदलक्षणस्यानुपलब्धिरनुपपत्तिः घट इति ज्ञानं मम जातमिति ह्यनुभूयते तत्र घट इति ज्ञानमित्यनेन ज्ञानघटयोरभेद उल्लिख्यते ततो न ज्ञानातिरिक्तो विषयः यथा पटे विविच्यमाने तन्तूनामेवापकर्षणादावतिरिक्तं न वस्तु एवं तन्तुरपि नांशव्यतिरिक्त इति घटत्वादिस्तु ज्ञानस्यैवाकारविशेष इति भावः ॥ २६ ॥

समाधत्ते। उक्तो हेतुर्न युक्तः व्याहतत्वात् न हि बुद्ध्या विवेचने पटस्य

विविचनं भावानां याथात्म्यानुपलब्धिश्चेति व्याहन्यते, तदुक्तमवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयादिति ॥ २७ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

कार्य्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ् नोपलभ्यते विपर्य्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥ २८ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः । यदस्ति यथा च तत् सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति । या च प्रमाणत उपलब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां, तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहारा व्याप्ताः । परीक्षमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं नास्तीति तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ॥ २९ ॥

तन्तु रचना सिध्यति तन्तुतः पट इति हि प्रतीयते नतु तन्तुः पट इति एवं पटेन [illegible] ॥ ३० ॥

नतु [illegible] ॥ २८ ॥

नतु [illegible]

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्॥ ३०॥

एवञ्च सति सर्वन्नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां, यदि सर्वन्नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते, सर्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते। अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः॥ ३०॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ३१

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति॥ ३१॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा॥ ३२॥

हेत्वभावादसिद्धिः॥ ३३॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-

भावसिद्धिः स्यादित्यत आह। पूर्वोक्तहेतुं, समुच्चिनोति चकारः अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात् तथा च प्रामाणिकेऽर्थे गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि सिध्येद्गौरवादिशून्यतापत्तिः॥ २९॥

न वा बाह्यार्थाभावसाधनं सम्भवतीत्याह। व्याघातान्न बाह्याभाव इति शेषः बाह्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य बाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः किञ्च घटादौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत एव बाह्यार्थसिद्धिः अथ प्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेरिति॥ ३०॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत् तदाकाराणि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवच्चाविर्भवन्तीत्याशयेन प्रवृत्ते सूत्राभ्यां स्पष्टम्॥ ३१॥ ३२॥

जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्वभावादसिद्धिः। स्वप्नान्ते चासन्तो विषया उपलभ्यन्त इत्यत्रापि हेत्वभावः। प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने विषया न सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात् सन्तीति विपर्य्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभावः सिद्ध्यति, उभयथा त्वभावे नानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमिति, तत्र भावेनाभावः समर्थ्यत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनं स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः, कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्रमोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः कदाचित् स्वप्नमेव न पश्यतीति, निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धो विषयो यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्धविषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते। तथा स्वप्ने विषयग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते। एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स

सम्भवति । बाह्याभावस्यासिद्धिः हेत्वभावात् प्रमाणाभावात् अथवा हेतोरघटादेरनभ्युपगमे घटोऽयमित्यादिज्ञानानामसिद्धिरित्यर्थः न च वासनावशात् स्यादिति वाच्यं वासनाया अतिरिक्ते बाह्योपरागप्रसङ्गात् वासनायाः सन्तानान्तरा [illegible] दिक् । ३३ ।

नन्वहविषया अहेतुका यदि [illegible] इव भावना [illegible] इव [illegible]

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवञ्च सति सर्वन्नास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां, यदि सर्वन्नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते, सर्वं नास्तीत्येतद्व्याहन्यते। अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः, सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ३१

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति, एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुन-

भावसिद्धिः स्यादित्यत आह। पूर्वोक्तहेतुं, समुच्चिनोति चकारः अर्थस्य घटादेः प्रतिपत्तेः प्रमाणाधीनत्वात् तदा च प्रामाणिकेऽर्थे गौरवं न बाधकमिति भावः अन्यथा ज्ञानमपि सिद्ध्येन्नीरवादियुक्ततापत्तिः ॥ २९ ॥

न वा वाह्यार्थाभावसाधनं सम्भवतीत्याह। व्याघातान्न वाह्याभाव इति शेषः वाह्यं नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा प्रमाणस्य वाह्यस्य सत्त्वान्न वाह्याभावः अथ नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः किञ्च घटादौ यदि प्रमाणमस्ति तदा तत एव वाह्यार्थसिद्धिः अथा प्रमाणं तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः परन्तु विज्ञानानि तत् तदाकाराणि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नप्रत्ययवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवच्चाविर्भवन्तीत्याशयेन शङ्कते सूत्राभ्यां अदम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मानो निवर्त्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकानामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति। उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम्। प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया। नीहारप्रभृतीनां नगरस्वरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्य्यये तदभावात्, सूर्य्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्य्यये तदभावात्, क्वचित् कदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम्। दृष्टञ्च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगरमृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये तदेतत् सर्व्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं, मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, कस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥ ३६ ॥

ननु भ्रमस्यापि स्वविषयकत्वे तत्प्रतिरोधः कथं स्यादित्याशङ्क्याह। मिथ्योपलब्धेर्मायागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुप्रत्ययाद्विनाशः प्रतिरोधः भ्रमत्वज्ञानं वा एवं स्वप्नप्रत्ययस्यापि दर्शनस्तुल्यविभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रतिरोधेऽपि भ्रमत्वज्ञानं भवत्येवेति भावः। ३५।

माध्यमिकस्तु बाह्यासत्त्वं प्रसाध्यते तद्दृष्टान्तेन बुद्धेरप्यसत्त्वं साधयति तं प्रत्याह। एवं बाह्यवद्बुद्धेरपि न प्रतिषेधः निमित्तसद्भावोपलम्भात् इत्येतदन्तस्य

एव जाग्रत् स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति। तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात् स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः, सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति। उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यं, यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं, तदाश्रयप्रत्याख्यानात्। अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति। एवञ्च सति ॥ ३४ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तदिति ज्ञानं, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभि-

---

प्रत्यया भवेयुरित्यत आह। पूर्वोपलब्धविषय इति शेषः सहस्य उपनीतभानं यथा स्मृत्यादिः पूर्वोपलब्धविषयकः तथा स्वाप्नप्रत्ययोऽपीति न निर्विषयकः न च स्वइं स्वमपि खादति निजशिरः खण्डनमपि पश्यति नत्विदं पूर्वोपलब्धमिति वाच्यं स्वस्य खादनस्य च निजशिरसः खण्डनस्य च पूर्वोपलब्धत्वात् संसर्गमानस्य च भ्रान्तत्वात् नवाऽहेतुकत्वं स्मृत्यादिदृष्टान्तेन संस्कारस्य स्मृतेव स्मृतौ विशिष्टबुद्धौ च हेतुत्वस्याभिमतत्वात् तत्र भमे दोषः धातुविशेषोऽदृष्टविशेषोद्बोधो वेत्यन्यदेतत् ॥ ३४ ॥

मानो निवर्त्तते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा माया-गन्धर्वनगरमृगतृष्णिकानामपि या बुद्धयोऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञाना-न्नार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम् । प्रज्ञापनीयसरूपञ्च द्रव्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया । नीहारप्रभृतीनां नगररूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्य्यये तदभावात्, सूर्य्य-मरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति, सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्थस्य, विपर्य्यये तदभावात्, क्वचित् कदाचित् कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । दृष्टञ्च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगर-मृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्वप्नविषये तदेतत् सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वेनोपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेरार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं, मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मात् मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति । ३६ ।

ननु मनसादि दृष्टिपदकले तत्प्रतिरोधः कथं स्यादित्यत आह । मिथ्योपलब्धेर्मायागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादनारोपितवस्तुग्रहणादिनाशः प्रतिरोधः तत्त्वज्ञानं वा एवं स्वप्नान्तिकादि दर्शनबुद्धिमिथ्या तत्त्वज्ञानेनाप्रतिरोधोऽपि तत्त्वज्ञानं प्रवर्तेतेति भावः । ३५ ।

माध्यमिकस्तु मायादृष्टं प्रतिपद्यते तदृष्टान्तेन बुद्धेरप्यसत्त्वं साधयति तं प्रत्याह । एवं मायादिबुद्धेरपि न प्रतिषेधः निमित्तसद्भावोपलम्भात् [illegible]

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः॥ ३७॥

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति। तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात्, एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति, न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः, सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात्। यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतास्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति। तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति, दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति॥ ३७॥

समाधिविशेषाभ्यासात्॥ ३८॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्य-

प्रमितत्वात् न ह्यलीकं सहेतुकं सम्भवति अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः केचित्तु भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत आह बुद्धेरिति एवं प्रमात्वं निमित्तस्य प्रकारस्य सद्भावः सत्त्वं यत्र तथा च शुक्तिरजतयोः सत्यत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्याभावान्न तद्बुद्धेः प्रमात्वमिति भाव इत्याहुः अत्र चोपलम्भ पदमनतिप्रयोजनकम्॥ २६॥

न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासन्मात्रविषयकत्वं सद्विषयकत्वाभावो वा सम्भवतीत्याह। तत्त्वं धर्मिस्वरूपप्रधानम् आरोप्यं तथाच भ्रमे धर्म्यंशे प्रमात्वमारोप्यरजतत्वाद्यंशे च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः केचित्तु प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इत्यत आह तत्त्वेति तथा च विषयभेदान्न विरोध इति भावः इत्याहुः॥ २७॥

समाप्तं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम्॥ ५६॥

मात्मनस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्त इत्येतत् ॥ ३८ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तं, कस्मात् अर्थविशेषप्राबल्यात् अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति । अस्त्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकञ्च सति त्वेतस्मिन् ॥ ४० ॥

[illegible] ॥ ३८ ॥

[illegible] ॥ ४० ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकः फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं, निष्फले हि अभ्यासेनाभ्यास आद्रियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यं प्रत्यनीकपरिहारार्थञ्च ॥ ४१ ॥

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥४२॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्त्तते प्रचयकाष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टश्च समाधिनार्थविशेषप्राबल्याभिभवः । नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति । यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धय उत्पद्येरन्निति ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

परिहरति । जन्मान्तरकृतसमाधिजन्यसंस्कारवशात् समाधिसिद्धिरित्यर्थः अतएव प्राप्तिकजन्मसंसिद्ध इत्यादि सङ्गच्छते वचनं पूर्वकृतस्य प्रयत्नतः [illegible] [illegible]स्य फलं धर्मविशेषलक्षणमादित्यर्थः तथा च योगसूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् भवान्तरेऽ तथैव ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च तत ईश्वरप्रणिधानात् विषयप्रातिकूल्येन चित्तस्यात्मप्रत्याहारभावेनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

योगाभ्यासस्थानमुपदिशति । तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भावः इदं न [illegible] भाष्यसिद्धं किञ्चित् ॥ ४२ ॥

[illegible] इति । एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्यादित्याशयः ॥ ४३ ॥

कर्मवशान्निष्पन्नशरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति। तस्येन्द्रियेण संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम्। तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गो न निर्बीजं निरायतनञ्च दुःखमुत्पद्यत इति ॥ ४५ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः। यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनं, नियमस्तु विशिष्टम्, आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्म-

---

समाधत्ते। निष्पन्न शरीरादेः [illegible] ...दिति भेदः। ४४।

ननु [illegible] आह। तस्य शरीरादेरभावः [illegible] इति भावः। ४५।

ननु [illegible]

तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानादामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति। विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञायमानस्य, ताभ्यां विगृह्य कथनम्। विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति। तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥ ५० ॥

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५० ॥ क ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तद्विद्यैः सह संवाद इत्यत्र वयी वाद्यैः सह संवादः कर्त्तव्य इति भ्रमो माभूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते। तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य संरक्षणं परोक्तदूषणास्कन्दनेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनं तदर्थं जल्पवितण्डे पूर्वमुक्ते इति शेषः ॥ ५० ॥

ननु ताभ्यां किं कार्य्यमित्यत आह। अयमर्थः त्रयी वाद्यैः तद्दर्शनाभ्यासाहितकुज्ञानैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां सावधारणं चैतत् वय्यन्तःपातिनामाक्षेपे तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छं कथयेदिति भावः वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः सह संवादो वीतरागत्वान्न हि शास्त्रपरिपालनमपि तदुद्देश्यं न वा तदुपेक्षयैव शास्त्रं गच्छति किन्तु शास्त्रमभ्यसेतेति तत्त्वमिति। इति वृत्तिसम्मतम् अधिकसूत्रम् ॥ ५० ॥ क ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

समाप्तं चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥ २ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्विद्यानिवासभट्टाचार्य्यात्मज श्रीविश्वनाथ सिद्धान्तपञ्चाननभट्टाचार्य्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्य-प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥ १ ॥

नत्वा श्रीराधाचरणं शरणं दीनस्य दुर्गमे तरणम् ।
सम्प्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमतिगहनम् ॥

अथ जातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुत्वं तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वमित्यनेन सूचितं तच्छिष्यजिज्ञासानुसारिप्रमाणादिपरीक्षाऽनन्तरितं सम्प्रत्यवसरतः प्रपञ्चनीयं तत्र जातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षण-मध्यायार्थः जातिपरीक्षासहितजातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः तदत्र चात्र प्रकरणानि तत्रादौ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते ।

अत्र च साधर्म्यादीनां कार्य्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा इत्यर्थात् साधर्म्यसमादय-श्चतुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः अत्र च जातेर्विशेष्यत्वात् समाशब्दं मन्यन्ते भाष्य-वार्त्तिकादौ समासान्तः अविशेषान्तेषु तु समशब्दो निर्विवाद एव तत्र जातिलक्षण

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः। निदर्शनं क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति, एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियञ्च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यान्निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति, अथ वैधर्म्यसमः। क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावानिति। न चास्ति विशेषहेतुः। क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति। विशेष-

---

स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयस्तथापि प्रतिषेधो विशेष्य इति भाष्यादयः वयन्तु तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वे विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एवमग्रिमसूत्रेष्वपि इत्यञ्च जातेर्विशेष्यत्वे साधर्म्यसमेत्यपीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति वार्त्तिकं यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्त्येव अथवा साधर्म्येनैव समं यत्र स साधर्म्यसमः एकत्रव्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्ये समत्वेवेति भावः ॥ १ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति। उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे वादिना कृते तद्धर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्य्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां व्याप्त्यनपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवैधर्म्यसमावुच्येते तदयमर्थः वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रवृत्त-

हेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः। वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टः न च तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः, क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति। विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः, क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति न चास्ति विशेषहेतुः। क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः अनयोरुत्तरम् ॥ २ ॥

गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते। गोसाधर्म्यात् गोत्वाज्जातिविशेषाद्गौः सिध्यति न तु सास्नादिसम्बन्धात्,

अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव न गौः सिद्ध्यति न गुणादिभेदात् तच्चैतत् कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमाणानामभिसम्बन्धाच्चैकार्थकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वाभासाश्रया खल्वियमव्यवस्थेति ॥ ३ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासञ्जयन्नुत्कर्षसमः। यदि क्रियाहेतुगुणयोगाल्लोष्टवत् क्रियावानेवात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् लोष्टवत् क्रियावानपि न

दर्शितं गोर्गोत्वस्य तादात्म्येन गोरेव वा सिद्धिर्यथा तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिपक्षधर्मतासहितादनित्यत्वसिद्धिर्न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितात् साधर्म्यमात्रात् तथा सति अदूषकसाधर्म्यात् प्रमेयत्वादितस्तद्वचनमप्यदूषकं स्यादित्ययं विशेषः ॥ ३ ॥

इति सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥ ५९ ॥

क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति। उत्कर्षेण सम उत्कर्षसम एवमपकर्षसमोऽपि वर्ण्यावर्ण्यसाध्येति भावप्रधानो निर्देशः वर्ण्यत्वादिना समो वर्ण्यसमादिः अविद्यमानधर्मारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः वर्ण्यत्वं वर्णनीयत्वं तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वादि तदभावोऽवर्ण्यत्वं विकल्पो द्वैविध्यं साध्यत्वं पक्षावयवसाधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्थानबीजं उभयसाध्यत्वादिति षष्ठस्य तदयमर्थः साध्यतेऽत्रेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयोरित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः धर्मविकल्पो धर्मस्य वैचित्र्यं तत्र कश्चित्सत्त्वं कश्चिदसत्त्वं प्रकृते साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्तत्राप्तेऽविद्यमानधर्मारोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमपुरस्कृत्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरेणाविद्यमानधर्मप्रसञ्जनं उत्कर्षसम इति फलितार्थः यथाशब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वे कृतकत्वं घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धो हेतुरुद्भावनामात्रा चेयम् एवं श्रावणशब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वाद्घटोऽपि श्रावणः स्यादविशेषात् वस्तुतस्तु घटे

ाप्नोति विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य इति साध्ये धर्माभावं
दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः
कामम्रात्मापि क्रियावानविभुरस्तु विपर्य्यये वा विशेषो वक्तव्य
इति। ख्यापनीयो वर्ण्यो विपर्य्ययादवर्ण्यः। तावेतौ साध्य-
दृष्टान्तधर्मौ विपर्य्ययस्य तौ वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः, साधन-
धर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो

विकल्पसमः। क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरु यथा लोष्टः किञ्चिल्लघु यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियं यथात्मा विशेषो वा वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः। अथ नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा एतेषामुत्तरम्॥ ४॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः॥ ५

अलभ्यः सिद्धस्य निह्नवः सिद्धञ्च किञ्चित् साधर्म्यादुपमानं

देशनाभासा चेयं विकल्पसमायान्तु पक्षे दृष्टान्ते च यो धर्मस्य विकल्पो विरुद्धः कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यवृत्तिधर्मस्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा तथा च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनादगुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनादनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदित्यनैकान्तिकदेशनाभासा चेयं पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं साध्यसमा तत्रायमाशयः एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वं तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसाध्यत्वम् अतः साध्यसमा तथा हि पक्षादेः पूर्वं सिद्धत्वे एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वमसिद्धत्वे पक्षादेरज्ञानादाश्रयासिद्ध्यादयस्तद्देशनाभासा चेयं सूत्रार्थन्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं तत्पक्षदृष्टान्तौ तद्धर्मो हेत्वादिः तत्साध्यत्वं तदधीनानुमिति विषयत्वं साध्यस्येव पक्षादेरपीति तुल्यतापादनमिति लिङ्गोपहितभानमते लिङ्गस्याप्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च साध्यत्वे हेतुमात्रं दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः॥ ४॥

एतासामसदुत्तरत्वे वीजमाह। किञ्चित् साधर्म्यात् साधर्म्यविशेषात् व्याप्तिसहितात् उपसंहारसिद्धेः साध्यसिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतात् व्याप्तिनिरपेक्षात्

यथा गौस्तथा गवय इति। तत्र न लभ्यो गोगवययोर्धर्मविकल्पश्चोदयितुम्। एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥ ५ ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतोऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥ ६ ॥

साधर्म्यमात्रात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यर्थः अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधकसाधर्म्यात् तद्दूषणमप्यसम्यक् स्यादिति भावः तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात् शब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामो न तु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं येन ततो रूपमप्यापादनीयं शब्दे एवम् अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं वर्ण्यसमेऽपि किञ्चित् साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्धेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्तताप्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नो हेतुस्तावदवच्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीयो दृष्टान्तो कर्त्तव्यः सोऽपि न स्यात् एवमवर्ण्यसमेऽपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्त्वात्साध्यसिद्धिर्न तु दृष्टान्तवृत्तियावद्धर्मावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् एवं विकल्पसमेऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्यसिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्व्यभिचारात् कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति न हि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् एवं साध्यसमेऽपि व्याप्याद्धेतो सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्तादयोऽप्यनेन साध्यन्ते तदा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात् त्वदीयदूषणमपि विशीर्येत ॥ ५ ॥

वर्ण्यावर्ण्यसाध्यसमासु समाधान्तरमप्याह। दृष्टान्ततोपपत्तिर्दृष्टान्ततोपपत्तिः साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि साध्यमतिदिश्यते तावतैव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते न त्वशेषो धर्मः पक्षदृष्टान्तयोरभेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यसमत्वमेतेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो दृष्टान्तः पक्षः तथाहि शब्दोऽनित्यतः पक्षोत्कीर्त्तनाकथा च साध्यस्यातिदेशात् साधनात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६ ॥

समाप्तं जातिषट्कप्रकरणम् ॥ १० ॥

प्राप्य मृदं घटादिकार्य्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीड़ने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः। क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणो वायुना संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति, अनयोरुत्तरम् ॥ ९ ॥

षेधः सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्राप्यैव घटादिना सम्बद्धमपि तु मृदादिना श्येनादिरप्युद्दिश्यतया पीड़ां जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्य्यकारणभावोच्छेदः स्यादुक्तौ हेतुरप्यसाधकं स्यादिति ॥ ८ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति। दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं वानतिप्रयोजनकं तदा च दृष्टान्तस्य साध्यत्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं तदुत्तरत्वेन तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्ये तदुक्तानवस्थार्थकत्वमस्याप्यभिमतं प्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतौ हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं दूषणाभासान्तरमेवोन्नेयमिति विवेचः अनवस्थादिरनाभासा वेयं प्रतिदृष्टान्तसमः प्रतीपः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रति दृष्टान्तसमः एतच्च साधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रेण प्रत्यवस्थानार्थः तेन साधर्म्यसमान्नुदासः यदि घटदृष्टान्तवशेनानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्त-

मानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते अहेतुता साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । अस्योत्तरम् ॥ १८ ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्त्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति । यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्त्यते यच्च विज्ञाप्यते तस्येति ॥ १९ ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥ २० ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

तदानीं घटादेरभावात् कस्य कार्यं स्यात् अत एव न घटादुत्तरकालवर्त्ति- [illegible] न वा [illegible] तुल्यकालवर्त्तिनोः [illegible] [illegible] तथा च [illegible] प्रत्यवस्थानमहेतुसमः [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिकूलतर्क [illegible] [illegible] । १८ ।

[illegible] । [illegible] [illegible] सा न हेतुतः साध्यसिद्धेः [illegible] । १९ ।

[illegible] साध्यं न [illegible] । [illegible] प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्य [illegible] [illegible] । २० ।

[illegible] । ११ ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते कथं सद्भावोपपत्तेः एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः अस्योत्तरम् ॥२३॥

क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्वभावानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः स्यात् अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोप-

---

नित्यत्वमिति न हि विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकमपि तु सति तात्पर्ये क्वचित् न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति कश्चित् प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

इति धर्मोपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषः इष्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः कुतः सद्भावोपपत्तेः सतः सद्भावस्य ये भावा धर्माः सत्त्वप्रमेयत्वादयस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तदा च सर्वेषामभेदे पदार्थविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे आत्मादिविलय इत्यादि तथा च सद्भावरूपैकधर्मेणाविशेषापादनमविशेषसममिति फलितम् अत एवाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति इदमंशं शेषं तुल्यादकं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम् ॥ २३ ॥

उत्तरमाह । तद्धर्मस्य हेतोर्धर्मो व्याप्त्यादिस्तस्य क्वचित् कृतकत्वादौ

स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः, व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत् समानो व्याघातः एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेधः इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ॥ २६ ॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः॥२७॥

निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावेऽपि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥ २७ ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्य्यस्य कारणनियमः यदि च कारणान्तरा-

---

कारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्ती-करणेन समसाधकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते कर्त्तुम् अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते ॥ २६ ॥

इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसम इत्यर्थः तथा हि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिकं वह्न्यवधारणार्थमुच्यते न च तत् सम्भवति धूमं विना आलोका-दितोऽपि वह्निसिद्धेः तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमा-द्वह्निमानेवेत्यवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत एव वह्निमान्-इत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महानसादेरपि वह्निमत्त्वादन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं वह्निशून्यपर्वतस्यापि सत्त्वाद्बाध इत्यादि तद्दूषणाभासा चेयम् । २७ ।

अस्योत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालोकादितोऽपि तस्य धर्मस्य

[illegible]

[illegible]

[illegible]

निष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति। अस्योत्तरम् ॥ ३२ ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्त्तकं प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः॥३४॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स

च व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमनित्यसमः साध्यपदादविशेषणमात्रेऽनित्यत्वच्छेदस्तत् सर्वाविशेष एवापाद्यते न तु सर्वस्य साध्यवत्त्वं यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तदा च अन्यद् सद्धर्मेव उदाहरणमिति तत्र वह्निमान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यात् सर्वस्यैव वह्निमत्त्वं स्यादित्यत्र साध्यान्तरत्वापत्तेः साधर्म्यात्तु साधर्म्यवैधर्म्याभ्युपदर्शकं यथाकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तदाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः सर्वमेवानित्यं स्यादित्यत्र तदपि यत्किञ्चिद्धर्मेणैव बाधनिरासः अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षाद्भिन्नत्वात् सर्वस्य साध्यवत्त्वापादकं किन्त्वाकाशादीनामप्यनित्यत्व स्यादिति तत्र बाधान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासो ऽयम् ॥ ३२ ॥

अस्योत्तरमाह। यदि यत्किञ्चित् साधर्म्यात् सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनम साधर्म्यमात्रस्य साधकत्वमभिमतं तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्यसाधर्म्येण सत्त्वात् तथा यदि साध्यते कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यवत्त्वात् सत्त्वादिवत् अत एव त्वदीयहेतुरप्रतिषेध्येन सदोषहेतुना कृतकत्वेन सर्वेण च तद् साधर्म्यवत्त्वात् यदपि न साधकः स्यात् ॥ ३३ ॥

भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः। एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः। अस्योत्तरम् ॥ ३५ ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ नेत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघातान्नास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्मिणो धर्मौ विरुध्येते न सम्भवतः तत्र यदुक्तं नित्यमनित्यत्वस्य भावान्नित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥ ३६ ॥

सकर्तृकत्वं अनित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्वं त्वया क्षितौ नित्यमुपेयते न वा न चेत् तदा साध्याभावादंशतो बाधः अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वं विरुद्धं तद्दर्शनाभावाच्चेयमिति ब्रूमः ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरमाह। प्रतिषेध्ये त्वदुक्ते शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुपपद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च तन्नित्यमिति व्याघातात् न च नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः तदा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वसम्बन्ध इति वाच्यं सर्वकालमित्यस्य यावत् स्वस्थितिपर्यन्तमर्थात् अतः त्वदुक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्येऽनित्यत्वोपपत्तेः हेतोरसत्त्वात् प्रतिषेधः कृतः स न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति नित्यसमप्रकरणम् ॥ ७२ ॥

प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्कार्य्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्य्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते। एवमवस्थिते प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते। प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्तिः कार्य्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमः अस्योत्तरम् ॥ ३७ ॥

कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सति कार्य्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिः कारणं व्यवधानमुपपद्यते। व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तर-

---

कार्य्यसमं लक्षयति। प्रयत्नकार्य्यस्य प्रयत्नसम्पादनीयस्यानेकत्वात् अनेकविधत्वात् अयमर्थः शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नकार्य्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादावपि दृष्टं तत्र द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकम् आद्यं तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभिमतविशेषनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमा असिद्धदेशनाभासा चेयं अथवा प्रयत्नकार्य्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् दाहरणां अनेकविधत्वादुक्तान्यस्य व्याघातकमुत्तरं कार्य्यसमा तथा चासा आकृतिगणत्वात् सूत्रानुदर्शितानामपि परिग्रहः यथा त्वत्पक्षे किञ्चिद्दूषणं भविष्यतीति सङ्काऽपि शाठ्यसमा कार्य्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनवक्लृप्त्यनुपकारसमा इत्यादि ॥ ३७ ॥

अवतारम्। शब्दस्य कार्य्यान्यत्वेऽकार्य्यत्वे प्रयत्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम्

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३८ ॥

प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः किंचित् प्रतिषेधति किंचिन्नेति अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः, नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥ ३८ ॥

यदा त्वेवम् इत्थं तदा स्यात् यदनुपलब्धिकारणाभावादिकमुपपद्यते न च तत्सर्वं निर्दिष्टः जातिवादिपक्षे न कार्यादौ ज्ञातोऽभिमन्यते नानाविधत्वे इत्यनुत्तरं प्रत्ययस्य त्वदीयदूषणप्रत्ययस्य अपि तुल्यम् साधकतासाधकत्वाभावः उपलब्धेः कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषत्वात्स्य वा उपपत्तिः, निर्दोषत्वाद्बाधीनोपपादनं तदभावात् तद्भावस्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति कार्यसमप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

कार्यसमप्रकरणस्य एवं तावज्जातिवादिनं प्रति सर्वत्र सदुत्तरेणैवोद्धारः कार्य इत्यभिहितं तदेवाभिमतं तत्र निर्णयविजयफलत्वं कथायां सम्पद्यते असदुत्तरोत्थाने पक्षयोः संप्रयोगतत्राभिमतफलासिद्धिरिति व्युत्पादयितुं कथाभासरूपां षट्पक्षीं शिष्यशिक्षार्थं प्रदर्शयति। प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न शब्दो नित्यत्वं साधयति अनैकान्तिकत्वादिति यो दोषः स त्वत्पक्षेऽपि तुल्यः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्व-

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुक्त्वा अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीये पक्षे समानमनैकान्तिकत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतो दूषणवादिनो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति पञ्चमः पक्षः ॥ ४२ ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोष इति ॥४३॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमुत्थत्वात्, सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहरति इत्थं चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति, कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्नकार्य्यानेकत्वादित्यादिनाऽनैकान्तिकदोष　　उक्तस्तमनुद्धृत्य

पक्षः प्रतिषेधाप्रतिषेधेऽप्यनैकान्तिकत्वं तुल्यमिति वादिनस्तृतीयः पक्षः विप्रतिषेधस्तत्रापि तदेवानैकान्तिकत्वं तत्समानदोषोद्भावनं वा चतुर्थः पक्षः ॥ ४१ ॥

पञ्चमं पक्षमाह प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तत्र मदुक्तं दोषमनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे मदीयपक्षे तृतीये समानं दोषं प्रसञ्जयतस्तव मतानुज्ञानात्मकं निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

षष्ठं पक्षमाह । स्वपक्षः स्थापनापक्षः प्रथमः पक्षः तं लक्षीकृत्य प्रथमो

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति, स खल्वयं षष्ठः पक्षः, तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः, तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः। चतुर्थपक्षे समानदोषत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति, षष्ठेऽपि परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, तृतीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यत इति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्त्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः, यदा तु कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः

द्वितीयपक्षः स्वपक्षलक्षणस्यापेक्षा समादरः तत्र दोषानुद्धारणमिति फलितार्थः तथा च मदीयपक्षे दोषमनुद्धार्यैव स्वपक्षोपपादनं कर्त्तुं यस्यत्वा [illegible] प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इति तावता तथापि मतानुज्ञा [illegible]

शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्त्तत इति ॥ ४३ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्याय-
स्याद्यमाह्निकम्।

पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम्।

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयं निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनञ्चाभिसंप्लवन्ते तेषां विभागः।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो

[illegible]सिद्धिः यदि तु [illegible] [illegible] पक्षौ न प्रवर्त्तेत इति। ४३।

इति कथाभासप्रकरणम्। ८५।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ
पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम्। १।

मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः, निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादनित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सामान्यं नित्यं कामं

अथेदानीं निग्रहस्थानविशेषलक्षणाभिधानं, तदेव चाह्निकार्थः तत्र चेह प्रकरणानि तत्र चाद्यं प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराश्रित निग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते तत्र विशेषलक्षणार्थमादौ विभजते। अत्र चस्त्वर्थे तेन एतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्मारादिनाऽननुभाषणादिकं न वा झटिति संवरणेन तिरोहिता च वाणीत्यर्थो लभ्यत इति प्राञ्चः नव्यास्तु चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ॥ १ ॥

तत्र क्रमेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां लक्षणेषु वक्तव्येषु प्रथमोद्दिष्टां प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति। प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः सिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभिधीयत इति नापसिद्धान्तसाङ्कर्य्यं सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथाशब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युक्तेऽस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतौ-

घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्षस्येति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते योऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साधर्म्ययोगे धर्मभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतम् ऐन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात् तदर्थं निर्देश इति साध्यसिद्ध्यर्थं, कथं यथा घटोऽसर्वगत एवं शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा

रनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते [illegible] कृतकत्वादिति हेतुरिति [illegible] धूमादग्नौ [illegible] इति [illegible] [illegible] तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि । १ ।

प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति । [illegible]

इति, एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिह्नवः प्रतिज्ञासन्न्यास इति ॥५॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्माद्धेतोः एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणं, यावान् प्रकृतेर्व्यूहो भवति तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिविकारं परिमाणम्, अस्ति चेदं परिमाणं प्रतिव्यक्तं, तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तमिदमेकप्रकृतीति। अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं, नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति, एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसमन्वितं ह्येदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति, सति च हेत्वन्तर-

---

प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति । ५ ॥

हेत्वन्तरं लक्षयति । अत्र च हेताविल्यनेन हेत्ववयवांशो न विवक्षितोऽपि तु साधकांशः स च हेत्ववयवस्य उदाहरणादिस्थो वा अविशेषोक्त इति पूर्वोक्त इत्यर्थः विशेषमिच्छत इति साभिप्रायं तेन परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपोऽन्यहेतुकरणं वा द्वयमपि हेत्वन्तरं तथा च परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हेत्-

भावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानं, हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नोपादीयते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥ ६ ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः, हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदं, पदञ्च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारकसङ्ख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातं, धात्वर्थमात्रञ्च कालाभिधानविशिष्टं, योगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥७॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः जबगडदशत्वात् झभञ्-

अर्थ हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमिति प्राचः पूर्वोक्तं हेत्वन्तरं उदाहरणादौ वा यथा शब्दोऽनित्यः बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिकत्वेन च प्रयुक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणं एवं विशिष्टहेतूक्ता यथा बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं तदनित्यमित्युदाहरणे भूतत्वेन प्रयुक्ते विशिष्टोक्तौ एवमुपनयविशेषणेऽपि ॥ ६ ॥

समाप्तं प्रतिज्ञाहेत्वन्तरान्वितनिग्रहस्थानविशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ ७६ ॥

अर्थान्तरं लक्षयति। प्रकृता प्रकृतोपयुक्तात् ... पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तार्थसम्बन्धशून्यार्थाभिधानम् अर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते शब्दो गुणः स आकाशगुणत्वादि ॥ ७ ॥

घटधप्वदिति एवं प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेय-भावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति ॥ ८ ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति ॥ ९ ॥

निरर्थकं लक्षयति। वर्णानां क्रमेण निर्देशो जबगडेत्यादिप्रयोगस्तत्तुल्यो निर्देशो निरर्थकं निग्रहस्थानं अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः वाचकत्वं शक्त्या निरूढलक्षणया शास्त्रपरिभाषया वा बोध्यं समयबन्धव्यतिरेकेणेति विशेषणीयं तेन तदपभ्रंशेन विचारः कर्त्तव्य इति समयबन्धेऽस्तदपभ्रंशे न दोषः झटिति संवरणे तु न दोष इत्युक्तप्रायम् अस्य सम्भवः प्रमादादित्यवधेयम् ॥ ८ ॥

अविज्ञातार्थं लक्षयति। त्रिरभिहितं वादिनेति शेषः त्रिरभिधानं चानवधानादिनाऽबोधनिरासाय परिषत्प्रतिवाद्यन्यतरेण विज्ञाते तु नाविज्ञातार्थमिति भावः तथा च अवहितात्रिकल्पव्युत्पन्नपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽविज्ञातार्थमिति वाचकत्वेन निरर्थकापार्थकव्युदासः अत्र च पराज्ञानापादनेन मम जयो भविष्यतीति भ्रमादुक्तिसम्भवः न च यथाकथञ्चित्परो जेतव्य इत्यज्ञानापादनं न्याय्यमेवेति वाच्यं तथा सति भङ्गकाले परमदुर्बोधं यत्किञ्चिदभिधानेनैव सर्वत्र जयसम्भवात् एतच्च त्रेधा सम्भवः असाधारणतन्त्रमात्रसिद्धं यथा पञ्चस्कन्धादयो बौद्धानां तत्र रूपादयः पञ्चेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः रागद्वेषाभिनिवेशाः संस्कारस्कन्धः सुखदुःखे वेदनास्कन्धः निर्विकल्पकं ज्ञानस्कन्धः द्वितीयमतिप्रसिद्धयोगमनपेक्षितरूढिकं यथा कश्यपतनयधृतिहेतुरयं विनयनसमाननामधेयवान् तत्केतुकक्षादिन्नादि तृतीयं श्लिष्टं यथा श्वेतो धावतीत्यादि एवम् अतिद्रुतोच्चरितादिकमपीति

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निग्रहस्थानं, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ॥ १२ ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति ॥ १३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥१४॥

अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः शब्दो

गृह्णीतेति तृतीयः पादः जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः तत्र समाधीमध्यामीत्यादिना व्यत्यासाभिधानमप्राप्तकालमिति ॥ ११ ॥

न्यूनं लक्षयति । अवयवेन स्वसमासिद्धेन तेन सौगतस्य द्व्यवयवाभिधानेऽपि न न्यूनत्वं स्वन्यवहीनत्वं अवयवत्वावच्छिन्नाभावः तथा चाकथनेन स्यादत आह अन्यतमेनापीति, तथा च यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानं फलितं न चायमपसिद्धान्तः सिद्धान्तविरुद्धानभ्युपगमात् अपि तु समाधीमादिनाऽनभिधानात् ॥ १२ ॥

अधिकं लक्षयति । हेतूदाहरणेत्युपलक्षणं दृष्टान्ताद्यधिकमपि बोध्यं तथा च कृतकर्तव्यापुनरुक्ताभिधानमिति फलितम् अनुवादस्तु न कृतकर्तव्यः साभिप्रायत्वात् प्रतिज्ञाधिक्यञ्च पुनरुक्तं धूमादालोकात् महानसवच्चत्वरवदित्यादिकन्तु विना समयबन्धं दार्यादिकमादुक्तमधिकं यथा महानसं महानसवदिति तु नाधिकं किन्तु पुनरुक्तम् ॥ १३ ॥

समाप्तं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ॥ ७६ ॥

पुनरुक्तं लक्षयति । पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयोरिति तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणायान्यत्रानुवादादिति अनुवादान्यत्वे सतीत्यर्थः निष्प्रयोजनं पुनरभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥ १७ ॥

अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानन्तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥ १८ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

परपक्षप्रतिषेधः उत्तरं तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ॥ १९ ॥

अननुभाषणं लक्षयति । परिषदा विज्ञातस्य विशिष्य बुद्धार्थस्य वादिना त्रिभिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे वादिना वारत्रयं वाक्यमिति दर्शितं तथा च त्रिभिरभिधानेऽपि यत्रानुभाषणविरोधी व्यापारः तत्राननुभाषणं निग्रहस्थानमित्यर्थः अज्ञान साङ्कर्य्यनिरासायाज्ञानमनाविष्कुर्वतेति विक्षेपसाङ्कर्य्यनिरासाय कथामविच्छिन्दतेति च विशेषणीयमित्याचार्य्याः न चाप्रतिभासाङ्कर्य्यं उत्तरप्रतिपत्तावपि सभाक्षोभादिनाऽननुभाषणसम्भवात् तदिदं चतुर्धा एकदेशानुवादाद्विपरीतानुवादात् केवलदूषणोक्त्या स्वमेन वेति सर्वनामपदेनानुवादात् पञ्चमित्याचार्य्याः क्वचिदज्ञानाप्रतिभाऽननुभाषणासाङ्कर्य्यं यन्निर्वेतुं शक्यते तदेवोदाह्यम् । १७ ।

अज्ञानं लक्षयति । भावे क्तः चकारश्च परिषदा विज्ञातस्येत्याद्यनुकर्षणार्थस्तथाच परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानमित्यर्थः इदञ्च किं वदसि बुध्यत एव नेत्याद्याविष्करणेन ज्ञातुं शक्यत इति । १८ ।

अप्रतिभां लक्षयति । उत्तरार्हं परोक्तं बुद्ध्वाऽपि यत्रोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राप्रतिभा निग्रहस्थानं न चात्राननुभाषणस्यावश्यकत्वात् तदिदं दूषणमस्त्विति वाच्यं परोक्ताऽननुवादे हि तत् यत्र परोक्तमनूद्यापि नोत्तरं प्रतिपद्यते तत्रासाङ्कर्य्यात् स्वमूषन श्लोकपाठाद्युन्नेया चेयम् । १९ ।

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

पर्य्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः, एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिषदा वचनीयं, न खलु निग्रहं प्राप्तः स्वकौपीनं विवृणुयादिति ॥ २२ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोज्यानुयोगान्निगृहीतो वेदितव्य इति ॥ २३ ॥

पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति। निग्रहस्थानं प्राप्तवतोऽनिग्रहः निग्रहस्थानानुद्भावनमित्यर्थः यत्र त्वनेकनिग्रहस्थानपाते एकतरोद्भावनं तत्र न पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् अवसरे निग्रहस्थानोद्भावनत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वात् ननु वादिना कथमिदमुद्भाव्यं स्वकौपीनविवरणस्यायुक्तत्वादिति चेत् सत्यं मध्यस्थेनैवेदमुद्भाव्यं वादि च स्वयमुद्भावनेऽप्यदोषः ॥ २२ ॥

निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति। अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः एतेनावसरे निग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने च नातिव्याप्तिः सोऽयं चतुर्धा छलं जातिराभासोऽनवसरग्रहणञ्च आभासो व्यभिचारादावसिद्ध्याद्युद्भावनम् अनवसरग्रहणन्तु काले एवोद्भावनं यथा लपसि चेत् प्रतिज्ञाहानिः विक्षिपसि चेत् हेत्वन्तरम् एवमवसरमतीत्य कथनमपि यथा उपमानप्रामाण्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ एवमनुक्तस्याप्राप्तानाद्यनुभाषणावसरेऽनुद्भाव्य दोषाविष्करणानुभाषणप्रहसने वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकमूह्यम् ॥ २२ ॥

तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानम्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षोऽस्य न सिद्ध्यति ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रहस्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तदस्यापसिद्धान्तोनिग्रहस्थानम्भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षो-ऽस्य न सिध्यति ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि किं पुनर्लक्षणान्तरयोगात् हेत्वाभासाः निग्रहस्थानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्व-मित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव निग्रह-स्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥ २५ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
